

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ISSN 0320-3077

УКРАЇНСЬКЕ МОВО- ЗНАВ- СТВО

Міжвідомчий
науковий
збірник

Засновано у 1973 р.

Випуск 41

У збірнику вміщені дослідження з різних галузей мовознавчої науки – лексики та фразеології, граматики, фоновілістики, ономастики, комп'ютерної лінгвістики.

Для викладачів, наукових працівників, учителів, студентів.

Research in various fields of linguistics – lexicology, phraseology, grammar, phonostylistics, onomastics, computer linguistics – is represented in the collection.

The articles are meant for University and school teachers, scholars, students.

**РЕДАКЦІЙНА
КОЛЕГІЯ**

А. К. Мойсісінко, д-р філол. наук, проф. (відп. ред.);
О. В. Бас-Кононенко, канд. філол. наук, доц.;
П. І. Білоусенко, д-р філол. наук, проф.; Л. П. Гнатюк, канд.
філол. наук, доц.; Н. В. Гуйванюк, д-р філол. наук, проф.;
С. Я. Єрмоленко, д-р філол. наук, проф.;
А. П. Загнітко, д-р філол. наук, проф.; І. В. Козленко,
канд. філол. наук, доц. (відп. секр.); Ю. Л. Мосенкіс, д-р
філол. наук, доц.; Ю. Ф. Прадід, д-р філол. наук, проф.;
О. С. Снитко, д-р філол. наук, проф.; В. Ф. Чемес, канд.
філол. наук, доц.; В. В. Чумак, канд. філол. наук, проф.

**Адреса
редколегії**

01601, Київ-601, 6-р Т. Шевченка, 14,
Інститут філології; ☎ (38044) 239 33 49, 239 33 54

Рекомендовано

Вченою радою Інституту філології
11.10.2010 року (протокол № 2)

Зареєстровано

Постановою президії ВАК України
від 14.04.2010, пр. № 1-05/3

**Засновник
та видавець**

Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

Видавничо-поліграфічний центр
"Київський університет"
Свідоцтво внесено до Державного реєстру
ДК № 1103 від 31.10.02

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редаколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та дискети не повертаються.

Відомим ученим кандидату філологічних наук, доценту Людмилі Антонівні Алексієнко і кандидату філологічних наук, доценту Надії Прокопівні Плющ у 2011 році виповнюється 70 років. Мовознавча громадськість знає й високо цінує їх як глибоких дослідників української мови.

Кафедра сучасної української мови Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, на якій Л. А. Алексієнко та Н. П. Плющ працюють понад тридцять років, редакція збірника “Українське мовознавство, постійними членами редколегії якого вони були, разом з усіма лінгвістами України щиро вітають ювілярів і бажають їм міцного здоров’я та творчого натхнення.

АЛЕКСІЄНКО ЛЮДМИЛА АНТОНІВНА

Людмила Антонівна Алексієнко народилася 2 лютого 1941 року в місті Дрогобичі, де працював на той час батько і звідки він був мобілізований на фронт. Із дочкою Людмилою мама повертається до Києва, до батьків і старшого сина Валентина, де родина жила раніше і де пройде дитинство Людмили. Дитинство – це війна, тяжкі випробування, але разом із тим – світлі спогади про сповнену казковості бабусину садибу з великим садом, про веселе товариство двоюрідних сестер і братів, про світлі шкільні роки. Юність, духовне і творче становлення Люд-

мили Антонівни припадають на доленосні 60-ті, які позначилися порядністю, свободою, справжністю в літературі, живописі, кінематографі, науці й просто в людських серцях.

У 1959 році Людмила Антонівна стає студенткою Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, а щойно на філологічному факультеті з'являється спеціалізація з прикладної лінгвістики – береться до опанування нової лінгвістичної дисципліни. Студентство згадується як пора життєвих і наукових відкриттів, спілкування з метрами високої науки: проф. І. К. Кучеренком, проф. В. В. Коптіловим, проф. Н. І. Тоцькою, проф. Н. Й. Жук, доц. В. В. Моренець, доц. П. Д. Тимошенком та з багатьма іншими.

Проходження на п'ятому курсі практики в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР у відділі української мови, яким керував М. А. Жовтобрюх, визначило наступний життєвий орієнтир. Закінчивши в 1964 році Київський університет (це був так званий “шевченківський випуск”, коли виповнилося 150 років від дня народження Тараса Шевченка), Л. А. Алексієнко вступає до аспірантури при відділі структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства. У цей час очолюваний В. М. Глушковим Інститут кібернетики починає активно впроваджувати ідеї кібернетики в усі сфери наукового й соціально-економічного життя, зокрема започатковує нову наукову спеціальність “Структурна, прикладна й математична лінгвістика”. У 1968 р. вона успішно закінчує аспірантуру й одна з перших в Україні захищає дисертацію з цієї спеціальності, присвячену моделюванню словосполучень за аплікативною породжувальною моделлю С. К. Шаумяна. Результатом опанування нових, насправді революційних підходів у лінгвістиці, а також невтомної праці невеликого колективу – відділу структурно-математичної лінгвістики на чолі з проф. В. С. Перебийніс – стає “Частотний словник сучасної української художньої прози” у двох томах. Тоді ще не випадало всю копітку роботи зі збирання й лексикограматичного та статистичного упорядкування величезних текстових масивів “доручати” машині, тому, як жартували, доводилося творити “схід і захід сонця вручну”. Колеги по відділу досі як рідні, й у своїй посвяті ця “перша наукова родина” Людмили Антонівни промовляє:

<i>Ваш шлях починався з ритмів</i>	<i>Ви логікою й ерудицією</i>
<i>Пробуджених шістдесятих:</i>	<i>Створили реальне, без містики,</i>
<i>Статистики, алгоритмів,</i>	<i>Усміхнено-елегантне</i>
<i>Системно-структурно взятих.</i>	<i>Обличчя структуралістки.</i>

Справді, чарівність, елегантність, висока внутрішня й зовнішня організація – усе це є невід’ємними рисами Людмили Антонівни. Як вона сама зізнається, їй пощастило в житті: шляхетна родина, вірний, надійний чоловік, донька Дарина, чарівні онуки.

Другою й досі сушою науковою родиною для Людмили Антонівни стала кафедра сучасної української мови Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (у 1973 р. вона починає працювати як асистент, а згодом – як доцент), яку тоді очолював професор І. К. Кучеренко. Вузька спеціалізація не культивувалася на кафедрі, тому довелося викладати фонетику й фонологію, морфологію й лексикологію, синтаксис і стилістику, і навіть старослов’янську мову. Мудрий і доброзичливий викладач, вона зростила ціле покоління мовознавців-структуралістів, а по суті, увесь склад теперішньої кафедри сучасної української мови – це її вихованці.

У 1989 р. з її ініціативи та за підтримки відділу структурно-математичної лінгвістики при кафедрі сучасної української мови Інституту філології було запроваджено нову спеціалізацію, а в 1992 р. – відкрито навчально-наукову лабораторію комп’ютерної лінгвістики. Актуальна спеціалізація викликала жвавий інтерес багатьох університетів і зацікавленість у співпраці. Пакет документів спеціалізації й фахова підтримка лягли в основу створення кафедр прикладної лінгвістики в Київському національному лінгвістичному університеті, Донецькому національному університеті та Харківському політехнічному інституті.

Протягом 1978–1980 рр. Л. А. Алексієнко викладала українську мову в університеті м. Бордо (Франція). Упродовж 1987–1992 рр. була вченим секретарем Ученої ради КНУ ім. Т. Г. Шевченка. 1988 р., за її ініціативи, було підписано

угоду про співпрацю з Флорентійським університетом (Італія), зокрема про відкриття україністики. Так, у 1991–2001 рр. вона щороку викладала курс української мови студентам Флорентійського університету. Лабораторія комп'ютерної лінгвістики Інституту філології разом із кафедрою славістики Флорентійського університету розробили й упровадили два наукові проекти, один з яких – Українсько-російсько-італійська довідково-пошукова система з питань усиновлення – дістав схвалення ООН ЮНІСЕФ. 1995 р. у співпраці з Лейпцизьким університетом було створено унікальну комп'ютерну систему – “Грамматичний словник українських дієслів”.

Л. А. Алексієнко є автором численних наукових праць і спів-автором таких видань, як: “Частотний словник сучасної української художньої прози”. Т. 1–2, 1981; “Грамматичний словник українських дієслів”, 1998; “Українсько-італійський граматичний словник дієслів”, 2000 (CD-ROM); “Частотний словник української поезії другої половини ХХ ст.”, 2001 (CD-ROM); “Електронний підручник з української мови”, 2002.

Людмила Антонівна зізнається: “Я не кар’єрна людина. Дуже люблю викладацьку роботу. Люблю допомагати студентам опановувати складні питання лінгвістики, робити їх простими через системно-структурне моделювання”. Це її справжнє покликання. Уміння з бездоганною логікою і ясністю розбудувати науковий матеріал, із вишуканим смаком і культурою подати лекцію, бути вимогливою до себе і справедливою до студентів, турботливою і доброзичливою до всіх колег – ось ознаки стилю Людмили Антонівни.

Колектив кафедри сучасної української мови щиро вітає Людмилу Антонівну Алексієнко зі славним ювілеєм і зичить нашому дорогому Вчителеві творчого довголіття, сімейних гараздів, міцного здоров’я, світлої радості, безмежної любові.

ПЛЮЩ НАДІЯ ПРОКОПІВНА

У 2011 році виповнюється 30 років науково-педагогічної діяльності та майже 50 років загальної наукової діяльності доцента кафедри сучасної української мови Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка Надії Прокопівни Плющ.

За цей час Надія Прокопівна виховала цілу плеяду молодих науковців, у її науковому та методичному доробку – монографії, підручники, посібники, численні статті.

Народилася Надія Прокопівна 17 липня 1941 року в с. Бобрик Ніжинського району Чернігівської області. З 1946 р. жила в м. Ніжині, 1948 р. пішла до першого класу Ніжинської СШ № 2, яку закінчила у 1958 році зі срібною медаллю. За іронією долі чи з бажання довести, що заслуговувала на вищу оцінку, ніж “4”, яку їй поставили за екзаменаційний (випускний) твір з української мови та літератури, вступила саме на відділення української мови та літератури філологічного факультету Київського державного університету імені Тараса Шевченка, хоча мріяла про журналістику, геологію, медицину... А оскільки саме в 1958 році було скасовано пільги для медалістів, довелося складати всі п’ять вступних іспитів – і всі на “відмінно”.

“Студентська юність була чудовою, – згадує Надія Прокопівна. – Ми тоді були не тільки наївними романтиками, а й невинними оптимістами: труднощі (а їх було немало) долали без нарікань, брали активну участь у житті факультету, університету, в художній самодіяльності (зокрема у фольклорно-етнографічному ансамблі “Веснянка”, який тоді саме народжувався під керівництвом незабутнього Володі Нероденка). Запам’яталися новорічні свята, що в той час влаштовували в чер-

воному корпусі університету, – всі зали й коридори належали в ті дні усім студентам університету... Тому філологи дружили з геологами, географами, фізиками... (до речі, чимало моїх однокурсниць повиходили заміж за фізиків і геологів). Мене ж причарував своїм голосом однокурсник-філолог Сашко Плющ, який вступив до університету після служби на Балтійському флоті. Одружилися ми на п'ятому курсі”.

1963 року після закінчення з червоним дипломом університету Надія Прокопівна була направлена на роботу старшим лаборантом у відділ експериментальної фонетики Інституту мовознавства імені О. О. Потебні НАН України. Непомітно збігли роки навчання в аспірантурі Інституту мовознавства (1966–1969), результатом яких став захист кандидатської дисертації “Інтонація вставності в українській мові” (1970 р.).

Після аспірантури Надія Прокопівна працювала молодшим науковим співробітником відділу експериментальної фонетики Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні.

1981 року до наукової діяльності додалася ще й педагогічна – почалася робота в Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка: на посаді доцента кафедри сучасної української мови (1981–2011); завідувача кафедри сучасної української мови (1994–2001); заступника декана філологічного факультету (2001–2002).

Упродовж цих років читала нормативні курси (“Сучасна українська літературна мова. Лексика. Стилїстика. Фонетика. Фонологія”, “Мовна майстерність”), спецкурс для магістрантів та аспірантів (“Просодична система української мови”). Під її керівництвом захищені чотири кандидатські дисертації. Неодноразово виступала офіційним опонентом на захистах кандидатських дисертацій.

Надія Прокопівна Плющ є автором монографії “Інтонація вставності в українській мові” (1976), співавтором кількох монографічних досліджень (“Інтонація мовлення”, 1968; “Інтонаційна організація мовлення”, 1972; “Інтонація як мовний засіб вираження думки”, 1975; “Типологія інтонації мовлення”, 1977 та ін.), а також підручників з української мови для студентів-філологів (“Сучасна українська літературна мова. Фонетика”,

2002; “Сучасна українська мова. Орфоепія”, 2007, 2008; “Сучасна українська літературна мова. Лексикологія. Фонетика”, 2010). За її підручниками багато років навчаються іноземні студенти (“Augsburger Ukrainicum. Lehrbuch für ukrainische Sprache. Аугсбурзький українікум. Підручник з української мови”, 1999; “Практичний курс граматики української мови для студентів-іноземців”, 2003 (у співавторстві); “Українська мова. Початковий курс для студентів-іноземців”, 2003 (у співавторстві)). Один із підручників видано в Німеччині, де Н. П. Плющ викладала українську мову протягом 1989–1993 років в університеті імені Людвіга Максиміліана.

Крім наукової діяльності, Надія Прокопівна проводила величезну громадську роботу, була відповідальним редактором, згодом – заступником відповідального редактора міжвідомчого наукового збірника “Українське мовознавство”, тривалий час очолювала Науково-методичну комісію Інституту філології, була членом Ученої ради Інституту філології, членом методичної комісії Міністерства освіти і науки України.

Нагороджена Грамотою Президії Верховної Ради УРСР, Почесним знаком “Відмінник освіти”, Почесною грамотою Кабінету Міністрів України, Почесною грамотою Київського національного університету, є лауреатом премії імені Михайла Грушевського.

Колектив кафедри сучасної української мови щиро вітає Надію Прокопівну Плющ зі славним ювілеєм і бажає нашій дорогій колезі, Вчителеві, невтомній трудівниці, а також турботливій і ніжній мамі й бабусі міцного здоров’я, творчої наснаги, життєвого оптимізму і здійснення нових задумів і мрій!

ЛЕКСИКА І ФРАЗЕОЛОГІЯ

*Віктор Капуста
гросмейстер України з шахової композиції,
віце-чемпіон світу*

ШАХОВА ТЕРМІНОЛОГІЯ В УКРАЇНСЬКИХ СЛОВНИКАХ

У статті йдеться про відображення шахової термінології в українських словниках, простежуються її особливості та динаміка використання в національному мовному просторі.

Ключові слова: *термін, шахи, шахопоезія, проблеміст, неологізм.*

Як свідчать літописи, на українських теренах шахи відомі з давніх часів. Сенсаційна знахідка кістяної фігурки коня арабського типу, виявлена археологами 1932 року в Києві, підтвердила, що шахова історія столиці й усієї України-Русі налічує щонайменше тисячоліття [14, 57]. Подібних артефактів – сотні. Шахи, як кожне цікаве явище культури, майже відразу стають об'єктом підвищеної естетичної уваги. Згадаймо хоча б героїв дружинних билин (Михайла Потока, Чурила Пленковича та ін.), які за різних обставин у вирішальних поєдинках на шахівниці випробовували свою долю [8, 137, 140]. Мудра гра посіла таке вагоме місце в українській старожитності, що вже в першій третині XVII ст. була зафіксована в “Лексиконі” П. Бериндою як гра в *шахматы* [13, 158].

Однозначної відповіді, чому *шахматы*, а не *шахи*, нема. Адже історія становлення цих термінів не стала предметом пильної уваги ні істориків, ні мовознавців. Як, по суті, і в цілому проблема опису шахових термінів, зафіксованих вітчизняною лексикографією, чи таких, що побутують у мовленні.

Шахи в перекладі з перської означає ‘володарі’, *шахматы* – ‘володар переможений’. Болгарські шахісти у своїй практиці за своїли обидва терміни – *шах* і *шахмат* [14, 50], хоча другий з них більше відповідає сучасній грі, а перший – її попереднику *шатранджу*, в якому можна було перемогти і не оголошуючи мат королю (шахові). Окремі історики вважають, що на Московську Русь шахи прийшли спочатку у формі шатранджа і лише згодом стали *шахматами* з обов’язковим матом для оголошення

перемоги. І. Срезневський фіксує в московських джерелах кінця XIV – початку XV ст. два терміни: *шахматы* (авторове тлумачення: шашки, шахи) і *шахы* (шашки) [33, 1584, 1585]. За змістом шахи і шашки абсолютно різні, але окремі терміни, як відомо, іноді “мігрували” з гри в гру. Так, “Словник Академії Російської” (кінець XVIII ст.) зокрема подає: “Ферзь... В *шашечной* большой игре *шашка* по царю первенствующая...” [27, Ч. 6, стовпець 483]. А ось як на початку XX ст. особливо чутливий до слова Б. Пастернак вибудовує “шашковий” образ:

*И какою-то черную доведь (дамку. – Б. П.)
И – с тоскою какою-то бешеной,
К преставлению света готовит,
Конноборцем над пешками пешими* [21].

У цих прикладах терміни *шашечный*, *шашка* і *пешки* уживані не в сучасному розумінні.

В україністиці співіснування обох, а потім лише одного терміна простежується від Г. Сковороди (він уживає в “Ціцероні” *шахматы*) [26, 194] аж до початку радянської доби. В. Винниченко в “Сонячній машині” ще лишається “сковородинцем”: *Як у шахматній задачі, в один мент вирахувано всі ходи, всю залізну логіку комбінацій* [4, 392]. А його сучасник М. Хвильовий у “Вальдшнепах” уживає інший термін: *...Женя вже знає, що ти сидиши з Аглаєю, і хоче зіграти з тобою в шахи* [37, 265]. Саме така назва гри й усталилася незабаром в україністиці, оминаючи російські, польські (*szachy*) чи якісь інші європейські впливи.

Побіжно згадаємо, що схожий процес відбувається з утвердженням української назви найвищого шахового звання: *гросмейстер* чи *гросмайстер*? В українській мові діаспори перевага надається словоформі *гросмайстер*. Справді-бо: якщо менший за званням – *майстер*, то логічно майстра вищої кваліфікації називати *гросмайстром* (великим майстром). Ось як гарно звучить у сучасного поета:

*Гросмайстре, щонайперше дай ти раду
Не пішакам – помазаникам власного двора.
Ржуть ситі коні. Замкнена тура.
Офіцерна лиш помишля про зраду* [16].

В українській мові, особливо в лексикографічних джерелах, надається перевага словоформі *гросмейстер*. Процес усталення цього терміна не завершений, про що свідчить і публікація “Україна і шахи” науковця з європейської діаспори М. Неврлого, який як рівноправні вживає і *гросмейстер* [18, 804, 805], і *гросмайстер* [18, 803, 805, 806].

У вітчизняних словниках протягом тривалого часу шахову термінологію подавали спорадично. “Лексикон” П. Беринди ставив швидше виняток. Навіть словник Б. Грінченка містить лише єдине слово з народної традиції: “*Очко ... б) Квадрат на шахматной доске. Канев. у.*” [30, 82]. Натомість картярських термінів у нім не бракує. Шахова лексика почала швидко поширюватися в українському словникарстві після “шахової гарячки” 1920–30-х років, що пробудила майже в кожному куточку СРСР дух Васюків. Старовинна гра ставала дедалі яскравішою прикметою заідеологізованого суспільного життя, не надуманим, а справжнім виходом тогочасного покоління в інтелектуальний космос, що, у свою чергу, привело до багаторічного домінування радянських шахістів на світовій арені, а зрештою – підготувало перемоги українських шахів на всесвітніх чемпіонатах та олімпіадах у час незалежності.

Першим вагомим відгуком на запити доби, без сумніву, був “Російсько-український словник” академічного тріо в складі М. Калиновича, Л. Булаховського і М. Рильського [23], укладений у складних умовах евакуації під час світової війни. Зважаючи на ідеологічний тиск та відсутність наукової бази, цей словник не був позбавлений низки прорахунків, однак у ньому зафіксовано 27 шахових термінів (ШТ); для їх смислового виокремлення з’являється примітка *шахм.* У шеститомному “Українсько-російському словнику” вже подано й ілюстровано прикладами з літератури та періодичної преси 32 ШТ [35]. Новий етап розширення і поглиблення шахового ряду – вихід у світ одинадцятитомного “Словника української мови” (СУМ), до якого включено понад чотири десятки власне шахових термінів. А разом з активною лексикою, уживаною, крім шахової, і в інших галузях людської діяльності, набереться майже сотня термінів [32]. Відтоді нерідко з’являються поважні лексикографічні ви-

дання зі сформованою “шаховою ментальністю”. Зокрема, в “Російсько-українському словнику наукової термінології. Суспільні науки” перекладено понад 20 ШТ [24], у “Білорусько-українському словнику” – 15 ШТ і виразів [22].

“Великий тлумачний словник сучасної української мови” (ВТС) пояснив тільки власне шахових термінів 49 [3]. Мабуть, світовий рекорд для філологічних словників! Це своєрідний шаховий підручник, у якому коротко подані характеристика кожної фігури, мета гри, особливості основних правил. Якщо раптом шахи колись не будуть цікавити людство, наші далекі нащадки при бажанні за допомогою українських тлумачних словників зможуть відновити навіть із певними тонкощами це захопливе диво! Однак, на жаль, в інших словниках шахові терміни не є чисельними. Так, укладачі тритомного “Нового тлумачного словника української мови” [19], зорієнтованого переважно на студентів та учнівську молодь, шахові статті звели до мінімуму. Як кажуть, кожному своє...

Практика повсякденного побуту, досвід художньо-мистецького життя час від часу нагадують людині, що шахи – не лише розвага, а й своєрідний таємничий код її буття. Тим-то вони здатні викликати творчий азарт, якого не можна досягти в інших іграх, вигаданих людиною. Недаремно свою шахову новелу Григорій Тютюнник так і назвав – “Азарт”. Пропоную маленький експеримент. Назви фігур беру із СУМ, а їх характеристику віддаю на відкуп Тютюнниковим персонажам.

Кінь – *Він ходить і б’є літерою “Гє”... Кінь – фігура швидка і агресивна.*

Тура – *...горне поперед себе і в обидва боки по прямій, як бульдозер або танк.*

Ферзь – *...оця красуня в короні – вона зветься ще королевою – фігура всевладна і всемогутня, як і всяка жінка, це ви відчули на своїй шкірі...*

Король – *Місія, тобто завдання короля у грі майже паразитське, бо він майже нічого не робить, а дбає лише про свою шкуру – або тікає, або затуляє себе іншими фігурами... Коли інші фігури не вистояли, тоді й королеві гаплик.*

Пішак – *... людина проста, як от ми з вами [34, 282–283].*

Ілюстрації з Гр. Тютюнника, зрозуміло, експресивніші за академічні тлумачення і могли б правити за окрасу словника. Бо літературні персонажі вільні у своїх трактуваннях, а наука про слово – ні. Тим-то незвично в окремих випадках натрапляти на академічні неточності й помилки. Наприклад, у ВТС читаємо: “Рокіровка. Шаховий хід, котрим туру переміщують впритул до короля, який ще не рухався з місця, а короля переносять через туру і ставлять поряд” [3, 1274]. Те саме в СУМ [32, VIII, 874]. Насправді ж усе навпаки. За правилами обов’язково спочатку переміщують короля, а потім туру. Саме так пояснює термін *рокіровка* “Словарь русского языка” [28, III, 728]. У чому ж річ? Шаховий пінкертон знаходить сліди помилки у С. Ожегова, але там перед сентенцією, продубльованою ВТС, є пояснення, що таке рокіровка: “в шахматной игре: одновременный ход королем и ладьей” [20, 630]. Цілком очевидно, що в чужі словники треба зазирати не вправо, а в обидва. І все ж для надійності відправимо нашого пінкертонна в минуле рокіровки. “Мав рацію український емігрант в Австралії П. Ігнатенко, – пише історик шахів Ю. Семенко, – стверджуючи, що в Україні дозволено було, роблячи рокіровку, спершу торкнутися тури і пересунути її, а вже після того братися за короля” [25, 128]. У цій репліці зафіксовано давніший спомин про те, що “спочатку рокіровка робилася за 2 ходи – за один хід тура рухалася до короля, а другим ходом король перестрибував через неї” [39, 485]. Але то справи давно минулих днів. А словники зобов’язані вдаватися до сучасного трактування шахів. У них ще й досі подається як чинний синонім ферзя *королева* (і в Україні, і в Росії). У російських джерелах досі фіксується термін *тура* (у значенні *ладьи*). У згаданому “Словаре русского языка” йдеться про *королівського слона* [28, II, 106]. Хоча в шахістів давно прийнято *слонів* поділяти на *білопільних* і *чорнопільних*. Тому укладачам лексиконів не варто уподібнюватися до дивакуватого Тютюнникового персонажа, який розгублено волав: “*Де мій лівий офіцер? Чорний офіцер де? Що по чорному ходє?*” [34, 285].

Ще прикріше, коли помилки потрапляють до шахових словників. У добірці шахових термінів Вікіпедії зустрічаємо, зокрема в статті “Подвійний напад”, *виделку* на позначення подвійного чи потрійного удару однією фігурою [38]. Нісенітниця не трапи-

лось би, якби укладачі електронного шахового словника заглянули до СУМ [32, I, 424] або до ВТС [3, 139], де для позначення множинного удару пропонується точний термін *вилка*. Рясні неточностями “Короткий шаховий словник” до підручника для початківців О. Гайштута. Біда – від участі комп’ютера в перекладі термінів з російської. За відсутності філологічного слуху й чуття в словнику з’явилися такі “шедеври”, як *позіх*. Автор і редактор щирсердо впевнені, що цим терміном позначається “прогавлення (!) відмінного ходу, красивої виграшної комбінації, втрата фігури” [5, 77]. Під час “позіху” видавці справді встигли *дати зівка*. Саме цей вираз і подає “Фразеологічний словник української мови”: “2. У шаховій грі – через недогляд, неувважність втрачати одну з основних фігур і програвати внаслідок цього партію” [36, 206]. Цілу “колекцію” мовних неточностей зібрав у періодиці А. Мойсієнко: *коняче колесо, мат у два ходи, побічна гра, розв’язка* (у значенні ‘розв’язок, чи розв’язання задачі-етюду’). “Йдеться про звичайнісіньке калькування, невдалі, неправильні переклади відомих російських термінів”, – підсумовує він [17].

Ці приклади свідчать, що в Україні давно на часі підготовка і випуск солідного шахового словника. Тим більше, що подібні російськомовні київські видання (“Словарь терминов шахматной композиции”, укладений авторським колективом на чолі з М. Басистим [29], “Словарь шахматной композиции” М. Зелепукіна [9]) давно відомі на теренах СНД і світу. Поява української версії могла б дати новий поштовх до ширшого включення шахової лексики у філологічні словники. Адже навіть найбільші з них не охоплюють усієї зафіксованої на сьогодні словникарством шахової термінології. Частина її розпорошена за межами згаданих нами видань. Паралель до слова *шахувати* (пригадаймо яскраву метафору з “Історії України-Руси”: “Гетьман вислав до Царгорода тільки що згаданого Лавріна Капусту, щоб *зашахувати* польські посольства до султана і хана” [7, 1345]) знаходимо в одному зі словників С. Караванського: *патувати, запатувати* [11, 291]. *Етюд* у значенні ‘мистецький шаховий твір’ уміщує лише “Словник іншомовних слів” [31, 431]. Призабуті терміни *шахово-гніздовий* та *шахово-шашковий* є в словнику-довіднику С. Головащука [6, 473]. “Літературознавча енциклопедія” подає новий термін, створений в Україні в 90-ті роки минулого століття, –

шахопоезія [15, 582]. Це – унікальний синтез поезії та шахової композиції, який почасти виявляє загальний інтерес до шахів сучасного літературного процесу. (“На подив, шахові флюїди присутні і в літературі нашої, здавалось би, безцеремонно прагматичної доби. Так, гортаючи часопис “Київська Русь”..., раз по раз серед експериментальних текстів (прозових і поетичних) натрапляємо на шахові образи” [10, 41].

На особливу увагу заслуговують й інші шахові неологізми. Можливо, найяскравіший з них – *проблемістка*, народжений саме на українських теренах і вперше включений до СУМ [30, VIII, 120]. Бо саме у нас народилася й активно працювала в другій половині ХХ ст. відома у світі складачка шахових задач Н. Леонтєва. Подібного органічного терміна, скажімо, англійською не створено і не зафіксовано в жодному англомовному словнику. Навіть основна форма – *проблеміст* – у них рідкість. [Див., напр., 41, 43 чи 1]. А свою найвідомішу проблемістку британці називають *female problemist* [42].

Тим часом з’являються новотвори в казкових шахах – окремій галузі старовинної гри. Не так давно від назв фігур *вершник* і *цвіркун* утворено прикметники *вершниковий* та *цвіркуновий* [2]. У шахопоезії витворено жіночу форму пішака – *пішакиня*:

*Триножить погляду небесну синь
Нової королеви з пішакинь* [40, 60].

Шахові неологізми теж просяться в нові словники.

1. Англо-русский словарь / Сост. В. К. Мюллер. – М., 1969; 2. Василенко А. Незакінчена казка з продовженням...// Проблеміст України. – 2010. – Спецвипуск № 6. – С.27–29; 3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Бусел. – К.; Ірпінь, 2005; 4. Винниченко В. Сонячна машина. – К., 1989; 5. Гайштурт О. Шахи: перші кроки / За ред. В. Фінкельберга. – К., 2002; 6. Головацук С. Словник-довідник з правопису та слововживання / За ред. В. Русанівського.–К., 1989; 7. Грушевський М. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. – Т. 9. Кн. 2. – К., 1997; 8. Грушевський М. Історія української літератури: У 6 т., 9 кн. – Т. 4. Кн. 1. – К., 1994; 9. Зеленукін Н. Словарь шахматной композиции. – К., 1985; 10. Капуста В. Шахівниця, коронована словом // Проблеміст України. – 2009. – № 1. – С.40–42; 11. Караванський С. Російсько-український словник складної лексики. – Л., 2006; 12. Кротевич Є. Київські зустрічі: Спогади про людей, факти й події. – К., 1963; 13. Лексикон словеноросійский Памви Беринди / Підг. тексту і вступ. ст. В. Німчука. – К., 1961; 14. Лундер И. М. Шахматы на Руси. – М., 1975; 15. Літературознавча енциклопедія: У 2 т. / Авт.-уклад. Ю. Ковалів. – Т. 2. – К., 2007; 16. Мойсієнко А. Шахи

// *Мойсієнко А.* З чернігівських садів: Нові сонети і верлібри. – Умань, 2008; 17. *Мойсієнко А.* Якої ще прірви нам потрібно? // Літературна Україна. – 1992. – 29 жовтня; 18. *Неврлий М.* Україна і шахи // *Неврлий М.* Минуле й сучасне: Збірник слов'янознавчих праць. – К., 2009. – С. 803–807; 19. Новий тлумачний словник української мови: У 3 т. / Уклад. В. Яременко, О. Сліпушко. – К., 2006; 20. *Ожегов С. И.* Словарь русского языка / Под ред. Н. Ю. Шведовой. – М., 1972; 21. *Пастернак Б.* Определение творчества // *Пастернак Б.* Стихотворения и поэмы. – М., 1988; 22. *Півторак Г., Скопненко О.* Білорусько-український словник / За ред. Г. Півторака. – К., 2007; 23. Російсько-український словник / Голов. ред. М. Калинович. – М., 1948; 24. Російсько-український словник наукової термінології: Суспільні науки / Авт. Й. Андерш, С. Воробйова, М. Кравченко та ін. – К., 1994; 25. *Семенко Ю.* Шахи в Україні: Нариси з історії шахової гри на українській землі і в діаспорі. – Л., 1993; 26. *Сковорода Г.* [Ціцерон. О старости] // *Сковорода Г.* Повне зібрання творів: У 2 т. – Т. 2. – К., 1973; 27. Словарь Академії Російської: В 6 ч. – Спб., 1789–1794. – Ч. 1–6. [Фотокопія: Електронний ресурс] // Режим доступу: [http://new.runivers.ru/lib/book3173/10107 ...- 10112](http://new.runivers.ru/lib/book3173/10107...-10112) (2.11.2010); 28. Словарь русского языка: В 4 т. / Под ред. А. П. Евгеньевой. – М., 1981–1984. – Т. 1–4; 29. Словарь терминов шахматной композиции / Авт. М. Басистый, А. Василенко, Я. Владимиров и др. – К., 2004; 30. Словарь української мови: У 4 т. / Упоряд. Б. Грінченко. – Т 3.– К., 1996; 31. Словник іншомовних слів / Уклад. Л. Пустовіт та ін. – К., 2000; 32. Словник української мови: В 11 т. – К., 1971–1980. – Т. 1–11; 33. *Срезневский И. И.* Материалы для словаря древнерусского языка / Репринтное издание. – Т. 3. – М., 1958; 34. *Тютюнник Григор.* Азарт // Вибрані твори: Оповідання. Повісті. – К., 1981; 35. Українсько-російський словник: У 6 т. – К., 1953–1963. – Т. 1–6; 36. Фразеологічний словник української мови: У 2 кн. / Уклад. В. Білоноженко та ін. – Кн. 1. – К., 1993; 37. *Хвильовий М.* Вальдшнепи // Твори: У 2 т. – Т. 2. – К., 1991; 38. Шахові терміни // Вікіпедія [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Шахові_терміни (2.11.2010); 39. Шахматы: Энциклопедический словарь. – М., 1990; 40. Шахопоезія / 3 ісп. перекл. В. Капуста і М. Лябах // Всесвіт. – 2009. – № 7–8. – С. 56–61; 41. Encyclopedia Britannica: Marriam-Webster Dictionary [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.britannica.com> (2.11.2010); 42. *Harding T.* The Chess World in the Year 1905 // Chess Cafe. Com [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.chesscafe.com/text/kibitz104.pdf> (2.11.2010); 43. Pelegian Dictionary: Hindi to English and English to Hindi Online Dictionary [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.pelagiandictionary.com/en> (2.11.2010).

Рассматривается представление шахматной терминологии в украинских словарях, ее особенности и динамика использования.

Ключевые слова: *термин, шахматы, шахматопоезия, проблемист, неологизм*

The article discusses the chess terminology presented in Ukrainian dictionaries, focusing on the specifics and dynamics of their usage in the national linguistic milieu.

Key words: *lexicography, chess, chess poetry, problemist, neologism.*

Людмила Дядечко

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

“АДАМІВ СЛІД” В УКРАЇНСЬКІЙ ФРАЗЕОЛОГІЇ

У статті відображена участь фразеологізмів з компонентом Адам (Адамів) у формуванні найважливіших лінгвокультурних концептів.

Ключові слова: *фразеологізм, біблійні тексти, концепт ЧАС, концепт ЛЮДИНА (ЧОЛОВІК / ЖІНКА).*

Біблійні мотиви та церковнослов'янські елементи, уживані в художніх текстах, незважаючи на неоднозначне ставлення до самої Книги книг та релігії в цілому в різні періоди вітчизняної історії, є традиційним об'єктом дослідження в українській філології. Цитування зі Святого письма у творчості письменників відбиває реальне мовлення: жодні заборони не в змозі стерти з народної пам'яті сформовані в ній століттями звороти. Висловлена М. Максимовичем ще 1839 року думка, що “...язык церковно-словенский, непрестанно слышанный нашим народом в богослужении и в разговоре людей церковных и грамотных, отозвался и в народной русской речи многими словами и выражениями библейскими, которые прижились в языке русского народа, как его достояние и богатство”, – є справедливою також і для української мови [2, 446–447]. Однак, безумовно, за радянських часів для більшості мовців віднесеність того чи іншого фразеологізму до Біблії не була очевидною.

Сучасна свобода віросповідання, повернення до християнських духовних витоків поновили яскравість біблійних образів у мовленнєвій свідомості носіїв української мови. Своєрідною відповіддю на суспільний запит щодо внутрішньої форми, значення, особливостей використання імен та висловів з книг Старого й Нового Заповітів стало видання А. Коваль “Спочатку було слово”, де описано понад двісті одиниць [1, 10]. Це найбільше зібрання біблеїзмів української мови. Проте мовленнєва практика сьогодення, лексикографічні матеріали інших європейських мов (пор.: останній словник біблійних зворотів та слів російської мови налічує близько двох тисяч одиниць [3]) дають усі підстави стверджувати, що

справжній внесок висловлювань зі Святого письма в українську фразеологію ще має бути з'ясованим.

Це завдання є одним з першочергових у лінгвокультурології, бо фразеологізми біблійного походження відбивають найдавніші культурні шари, пов'язані з архетиповими та міфологічними уявленнями про світоустрій.

Згідно з християнським поглядом та деякими іншими релігійними вченнями першою людиною був Адам. Ім'я персонажа з Буття, яким розпочинається Старий Заповіт, та похідний від нього присвійний прикметник увійшли до складу кількох фразеологізмів, зафіксованих у довідниковій літературі: *адамове реберце*, *адамові діти*, *від Адама*, *як Адам і Єва в раю* [4, 596, 208, 19], *за Адама*, *за часів Адама*, *ветхий Адам*, *скинути з себе ветхого Адама* [1, 18–20]. Але більшість зворотів з компонентом *Адам (Адамів)*, хоч вони і поширені в українському вжитку, ще не зареєстровані.

Відсутність одиниць аналізованого типу у фразеологічних словниках і в довідниках крилатих слів та висловів пояснюється об'єктивними причинами – насамперед вузьким підходом до фразеології як окремої лінгвістичної дисципліни, за якого фразеологізмом вважають стійку сполуку слів з невмотивованим чи образно вмотивованим значенням (за класифікацією В. Виноградова, фразеологічні зрощення та фразеологічні єдності). До таких видань не включені, наприклад, географічні назви, а також офіційні та неофіційні (народно-діалектні) назви рослин, тварин тощо.

З-поміж утворень з компонентом *Адам (Адамів)*, що не входять до фразеологічних словників, в українській мові є:

- чотири географічні назви: *Адамів Міст* / *Адамові острови* – так називаються невеликі коралові острови між Індостаном і Цейлоном; *Адамів пік* / *Адамова вершина* / *пік Адама* – гірська вершина на острові Цейлон, місце паломництва; *Адамове займисько* – заповідне урочище в Поліссі; *Адамове ложе* – ущелина Сторожової гори, одна з ландшафтних пам'яток Криму;

- дев'ять назв рослин: *адамів корінь* / *адам-корінь* – трав'яниста ліана (*Tamus communis*) з вертикальним товстим коренем; *адамова борода* – спаржа лікарська (*Asparagus officinalis* L.) та ін. рослини, як правило, з розгалуженою кореневою частиною;

адамова голова – мандрагора (*Mandragora offic.*, *Atropa Mandragora*) – рослина родини пасльонових з коренем, що часто нагадує людську фігуру; *адамова ігла* – юка нитчаста (*Yucca filamentosa* L.) – багаторічний кущ із гострими шипами; *адамова свічка* – коров'як звичайний (*Verdascum thapsus*); *адамова смоква* – бананова пальма (*Musa paradisiaca*) та її плід банан; *адамове дерево* – павловнія (*Paulownia*); *адамове ребро* – смовдь (*Peucedanum* L.), корінь якої за формою нагадує ребро, та інші рослини; *адамове яблуко* – маклюра оранжева (*Maclura pomifera*); *адамові сльози* / *сльози Адама* – горох, а також пшениця та інші злакові;

- дві назви представників тваринного світу: *адамова голова* (*Acherontia atropos*) – великий нічний метелик з родини сфінксів з малюнком на спині; *адамові вівці* – верблюди (*Camelus*).

Така активність слів *Адам* та *адамів* у номінативному процесі для позначення місць проживання й фауни та флори не випадкова. У науці завжди підкреслювалось, що освоєння дійсності за допомогою мови здійснювалося людиною з антропоцентричних позицій. Тому закономірним є звернення до імені персонажа Старого Заповіту при номінації навколишнього світу, того, що було життєво важливим для людини, що було схожим на неї: у давньоєврейській, як відомо, *Адам* означає ‘людина’.

Більшість зафіксованих фразеологічними словниками зворотів з компонентом *Адам* (*Адамів*) зорієнтована передусім на втілення концепту ЧАС через апеляцію до старозаповітного сюжету, згідно з яким створення Богом людини на шостий день вінчало акт світотворення. До вже названих фразеологізмів можна додати зворот *в Адамові часи*. Про живий характер образу цього та інших висловів свідчить і графічне оформлення з великої літери присвійних прикметників. Ннаприклад: *Сягаючи своїми філософськими коренями в Адамові часи первородного гріха, вона (православистична свідомість народу) є незмінним супутником багатьох культур, епох та цивілізацій* (Андрійчук О. Сповідь українського корупціонера // Дзеркало тижня. 2007. № 48), і функціонування в мові варіанта *у часи (за часів) Адама та Єви: ...коли людина підіймається до їх (євангелістів) рівня, хоча б до початку їх рівня, – тоді немає вже сенсу на душевному рівні проявляти духовні речі. Тоді ніхто нікого не буде вчити, бо всі*

будуть навчені Духом Святим. Так буде, і так було за часів Адама і Єви (Протоіерей Ведмеденко О. Лекція “Воскресіння. Світ ангельський”). В останньому випадку компонент *Адам* у поєднанні з компонентом *Єва* однозначно відсилає до тексту Біблії, оживляючи внутрішню форму фразеологізму й таким чином запобігаючи остаточній деонімізації власного імені.

Не зареєстровані ще в спеціальних лексикографічних виданнях фразеологізми з компонентом *Адам* (*Адамів*) (за винятком вислову *адамові діти*, який “став крилатим у нас завдяки Шевченковій поемі «Сон»” [1, 18], та звороту *адамове ребро* / *реберце* (як жартівливе найменування жінки), що втілюють ядерну зону концепту ЛЮДИНА, виступаючи, фактично, у функції автономінації. Наявність у лексичній системі української мови (квазі-) синонімічного ряду на позначення потомства та граматична синонімія присвійного прикметника й форми родового відмінка іменника зумовили широку варіантність найменувань людства: *Адамове плем'я* / *плем'я (ветхого) Адама*; *Адамові сім'я* / *сім'я (ветхого) Адама*; *рід (ветхого) Адама* / *рід Адама і Єви* / *Адамова рідня*; *Адамові діти* / *Адамові дітки* / *діти Адама* (*і [та] Єви*); *Адамові нащадки* / *Адамові потомки* / *Адамові поріддя* / *Адамові потомство* / *потомки [нащадки / поріддя] (ветхого) Адама* / *потомки [нащадки / поріддя] Адама і [та] Єви [Адама з Своєю]*; *Адамові сини* / *сини Адама*.

У мовленні такі позначення можуть мати нейтральний характер: *Зійшов з неба світла цар, Один чавив чорну твар. <...> Сонцю серце своє дав Й нове небо він заклав. Рід Адамів він створив І собою охрестив* (Сайт “Галерея сучасного мистецтва”); *Хрещення дає нове народження, щоб діти Адама (плоті) стали дітьми Бога (духа)* (Стяг. 01.02.2001); *Істинною реалізацією експансії є повернення сім'я Адама в райську обитель Духу* (politonomia.org.ua); *Родивсь Христос: Адам гуляє. Є нова свита і кожух, І Єва в плахті походжає, І знов радіє дух. Тепер і в вас жупани нові, Бо ви Адамова рідня, – Так будьте ж з празничком здорові, Гуляйте, пийте хоч щодня!* (Різдвяна вірша // “Українська література XVIII ст.”, розд. “Бурлескна поезія”). Однак нерідко акцент робиться на гріховності, недоліках людей: *Гарненьке діло! <...> Сама обікрала мене, як останнього роззяву на ярмарку. <...> Ох, люди! – Півняче Перо раптом здер свого зам-*

шевого берета <...> – **Адамові плем'я!** Мене обзивають мідною пелькою, а самі – тільки загався!” (Олді Г. Пасербки восьмої заповіді); <Польського поета Ю. Словацького> почали вважати людиною, безумовно, обдарованою надзвичайними здібностями, однак все-таки людиною, наділеною великою кількістю тих самих прикмет і вад, що й інші **Адамові діти** (Франко І.); Уже не мали й поняття про Бога – настільки закваска злошкідливих пристрастей заквасила **рід ветхого Адама** (Святий Макарій Великий).

Фразеологізм **Адамові діти / діти Адама і Єви** уживаний також у висловлюваннях іншої тональності, коли людина постає як істота уразлива, фактично безпорадна перед силами природи, як вище творіння Бога, яке він любить і про яке піклується: *А ви в ярмі падаєте / Та якогось раю / На тім світі благаєте? / Немає! немає! / Шкода й праці. Схаменіться: / Усі на сім світі – / І царя-та, і старчата – / **Адамові діти*** (Шевченко Т. Сон); *Чорнобиль: Всі ми **діти Адама і Єви*** (vzahalinijak.livejournal.com).

Названі звороти співвіднесені також з концептом ЧОЛОВІК, образ якого інколи постає в іронічному, негативному ключі (див. останній приклад): *Іноді запитують, чи менше ребер у **нащадків Адама**, ніж у нього самого до створення Єви. Робились навіть спроби знайти сліди “лишніх” ребер у сучасних людей* (Малюк В. Термодинаміка: науковий та біблійний аспекти, розд. 6); *Ваша дружина – жінка чи чоловік? МЗС Данії нещодавно попередило про те, що при оформленні віз <...> чоловіки, зважаючи на нетрадиційну сексуальну орієнтацію деяких представників **Адамового племені**, повинні вказувати стать своєї дружини* (Крайній І. Україна молода. Архів); *Коли із яблуні зірвала Єва місяць, / у раї збунтувались буйногриві леви, / **Адамові сини** по світі розійшлися, / здвигаючи міста і тереми для Єви* (Антонич Б.-І. Перша глава Біблії, 1935 – із збірки “Зелена Євангелія”).

Ще один не описаний у фразеологічних словниках вислів **Адам і Єва** давно й широко використовується в мовленні, називаючи як усе людство – чоловіків та жінок без розрізнення статі (у формі **Адами і Єви**), так і підкреслюючи статеву приналежність, коли йдеться про закоханих, про чоловіка та дружину: *Мені здавалось, я молила, / Гадала, вже довіку – ні. / Та пахне березнева сила / Проваллям тиші у вікні. / Вже скоро. Вибухнуть дерева. / Зеленим пір'ям вздовж дощів. / ... А поки що **адами й єви** / у кожному дереві*

й куці (Туз К. Мені здавалось, я молила...); ... А в буковинській Гуцульщині вам <...> покажуть рукою: “А ондечки живуть Адам і Єва” – і вам перехопить дух від несподіванки: як? А так. Насправді молодого господаря звати Микола, але по батькові він Адамович, а дружина у нього Єлена. Мають четверо чи п’ятеро діточок. Живуть – газдують. Коли гараздують. Коли бідують. Як усі. Але в Околенчику їх усі називають Адамом і Євою. Файно! (Матіос М. Водій для Президента в краю Адама і Єви // Україна молода. 16.05.2008). Ця стійка сполука слугує для характеристики також тих, хто є морально чистим, наївним, не обтяженим умовами цивілізації (зазвичай у таких випадках ідеться про оголених): Цілими днями копаються ці люди на кургані, перебирають кісточку якихось далеких предків... Жінки, як і студенти, одягом себе не обтяжують, роздягнутими працюють там, такими й сюди йдуть, – видно, їм подобається уявляти себе дикими. “Бач, які Адами та Єви, – кидає невдоволено Вовкодав. – В місті такого страмовиська собі не дозволили б, а тут кого їм соромитись? Людей нема, самі бульдозеристи кругом!” (Гончар О. Тронка).

Наведені приклади наочно ілюструють участь фразеологізмів з компонентом Адам (Адамів) у формуванні ключових для будь-якої лінгвокультури концептів ЧАС, ПРОСТІР, ЛЮДИНА (ЧОЛОВІК / ЖІНКА); засвідчують більш глибоке відображення біблійних (старозаповітних) текстів у фразеологічному фонді української мови.

1. Коваль А. П. Спочатку було слово: Крилаті вислови біблійного походження в українській мові. – К., 2001; 2. Максимович М. А. История древней русской словесности // Собр. соч.: В 3-х т. – Т. 3. – К., 1880; 3. Мокиенко В. М., Лилич Г. А., Трофимкина О. И. Толковый словарь библейских выражений и слов. – М., 2010; 4. Словник фразеологізмів української мови / В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, В. В. Дятчук та ін. – К., 2003.

В статтє раскрыто реальное участие фразеологизмов с компонентом Адам (Адамов) в формировании важнейших лингвокультурных концептов.

Ключевые слова: Фразеологизм, библейские тексты, концепт ВРЕМЯ, концепт ЧЕЛОВЕК (МУЖЧИНА / ЖЕНЩИНА).

The article focuses on phraseological units with the component Adam (Adam’s) and their role in forming the essential cultural concepts.

Keywords: A phraseological unit, biblical texts, the concept of TIME, the concept of MAN (MAN / WOMAN).

ГРАМАТИКА

Зоя Валюх
Київський національний лінгвістичний університет

ФУНКЦІОНАЛЬНА РОЛЬ ОСНОВИ ТВІРНОГО СЛОВА В ПРОЦЕСАХ ДЕРИВАЦІЇ

У статті з'ясовано роль твірної основи у формуванні семантики похідного слова і семантико-структурних зв'язків мотивувального слова та його дериватів. Обґрунтовано зумовленість дериваційної потенції мотивувальних слів особливостями їхньої частиномовної належності та лексичної семантики. Проаналізовано специфіку дериваційного потенціалу слів різної частиномовної належності, основним засобом установаження якого є словотвірна парадигма.

Ключові слова: дериваційний потенціал, словотвірна парадигма, дериват, твірне слово, твірна основа, словотвірне значення, лексико-семантична група.

Новим етапом у дослідженні сучасного українського словотвору стало вивчення сукупностей дериватів, об'єднаних спільністю твірної основи, тобто аналіз дериваційної спроможності слів, що належать до різних частин мови. Воно зумовлене зміщенням уваги дослідників з дериваційного форманта на твірну основу (твірне слово) як на чинник типології. Цей підхід дістав назву основоцентричного, у межах якого перед дослідниками постали проблеми, пов'язані з формуванням семантики похідного слова і семантико-структурних зв'язків мотивувальної основи та її дериватів, із потребою обґрунтувати зумовленість дериваційної потенції слів різної частиномовної належності особливостями їхньої загальнокатегорійної та лексичної семантики, структурно-словотвірними, формальними, функціонально-стилістичними та іншими чинниками, з установаженням принципів класифікації й аналізу похідних за ознаками твірних тощо. Вирізнення спільних особливостей та відмінностей у породжувальній здатності різних лексико-граматичних класів одиниць, а в їхніх межах – різних лексико-семантичних груп дає змогу розподілити всі слова сучасної української мови за їхньою словотвірною спроможністю, “побачити спільне в окремих, атомарних явищах, створити лад у хаотичному” [4, 201]. У зв'язку з цим

перед дослідниками постає завдання виявити ті характерні особливості твірних основ, які уможлиблюють чи унеможлиблюють процес творення на їхній базі дериватів і яких саме, з'ясувати ті чинники, які впливають на дериваційну активність і продуктивність твірної основи та її семантико-словотвірні трансформації. Усе це сприяє створенню типології словотвору, що ґрунтується на функціональному навантаженні твірної основи.

Специфічною комплексною одиницею класифікації й аналізу словотвірного матеріалу, що уможлиблює вияв системної організації словотвору, стала словотвірна парадигма як сукупність дериватів, безпосередньо мотивованих тим самим твірним словом. Вона найповніше відображає дериваційний потенціал окремих слів тієї самої частини мови або цілих лексико-граматичних розрядів слів як твірної бази, виконує прогностичну функцію в словотворі.

Словотвірну парадигму формують ряди дериватів одного ступеня творення, об'єднані тотожністю твірної основи і протиставлені словотворчими формантами. Ступінь, або такт, процесу словотворення, зауважує Т. Беляєва, починається з основи твірного слова, яка, обираючи афікси, сумісні з нею структурно, граматично і семантично, реалізує свої словотвірні потенції в похідному слові [2, 17]. Твірна основа за такого підходу виступає не пасивною ланкою, а джерелом, тим структурним і семантичним осередком, що започатковує дериваційний процес. “Структура й семантика похідного слова, – зазначає В. Грещук, – є результатом взаємодії, співдії формально-семантичних особливостей твірної основи й форманта, детермінованої різноманітними семантичними, формальними, лексико-системними, семантико-синтаксичними, структурно-словотвірними, стилістичними чинниками” [3, 37]. З огляду на це з-поміж усієї сукупності комплексних одиниць словотвору основну роль у відображенні дериваційного потенціалу слова відіграє саме словотвірна парадигма. Вона дає змогу виявити словотвірну потужність твірних баз різної частиномовної належності, визначити чинники, які впливають на дериваційну поведінку твірних, зумовлюють можливості акту деривації чи унеможлиблюють його. Отже, якщо взяти основу за одиницю, що виконує організаційну функцію, словотвір-

на система української мови постане як система впорядкованих рядів дериватів – словотвірних парадигм, пор.:

чоловік → *чоловіченько, чоловічок, чоловічисько, чоловічище, чолов'яга, чоловічина, чоловічий, чоловіків;*

чинбар → *чинбарня, чинбарство, чинбарний, чинбарський, чинбарити, чинбарювати;*

дивак → *дивачка, дивачок, дивацтво, дивацький, дивакувати, дивачити;*

середняк → *середнячка, середнячок, середняцтво, середняцький;*

круглий → *кругляк, круглота, круглісінкий, круглявий, круглястий, кругліти, округліти;*

мислити → *мислитися, мислений, мислячий, мислення, мислитель, вимислити, домислити, змислити, замислити, намислити, недомислити, обмислити, помислити, примислити, розмислити, умислити та ін.*

Кількісний і якісний склад словотвірної парадигми визначає насамперед належність вершинного слова до певної частини мови, а в межах частини мови – до лексико-семантичного розряду чи тематичної групи, адже подібно до того, як у морфології іменник має форми відмінків, але не може мати часових і особових форм, так і в словотворі кожен лексико-граматичний розряд, кожна лексико-семантична група слів породжує свої, закономірно саме їй властиві похідні, а кожне узуальне похідне є реалізацією словотвірного потенціалу певного базового слова [4, 18].

Частиномовна зумовленість словотвірної класифікації зовсім не означає залежності словотвору від морфології чи злиття словотвору з морфологією. Не випадковим є те, що порівняння словотвірних підсистем різних частин мови вказує на значні відмінності у використанні способів і засобів словотворення, у типології словотвірних значень, зумовлених категорійними властивостями того чи того лексико-граматичного класу слів [6, 53]. Установлення дериваційного потенціалу основ слів різної частиномовної належності за допомогою кількісного і якісного аналізу реалізованих у словотвірних парадигмах словотвірних категорій, на думку Н. Клименко, слугує надійною основою не лише для порівняння різних лексико-тематичних груп слів тієї самої частини мови, а й для типологічного зіставлення словотвірних систем різних мов [5, 81].

Частиномовна належність основи твірного слова є визначальною характеристикою твірних при вивченні їхньої ролі у словотвірних процесах, оскільки словотвірні значення десубстантивів не можуть вийти за межі семантичного континууму ‘субстанція, ознака, дія, що мають стосунок до предмета’, деад’єктивів – ‘субстанція, ознака, дія, що мають стосунок до ознаки’, девербативів – ‘субстанція, ознака, дія, що мають стосунок до дії’ тощо [3, 8]. Пор.:

шинкар → *шинкарка, шинкарик, шинкаренко, шинкарчук, шинкарівна, шинкарство, шинкарів, шинкарський, шинкарювати, шинкарити*;

дослідник → *дослідниця, дослідництво, дослідницький*;

ситник → *ситничок, ситниківна*;

буряк → *бурячок, бурячище, буряківник, бурячиння, бурячний, буряковий*;

глибокий → *глибоченький, глибоченний, глибочезний, глибокість, глибобінь, глибочина, глибочінь, глибочіти, глибоко*;

багрянний → *багрянниця, багрянність, багрянець, багряннь, багрянистий, багрянити, багряніти, багряно*;

щебетати → *щебет, щебетання, щебетун, щебетнути*;

зрішити → *зрішитель, ззрішити, зогрішити, нагрішити, согрішити*;

писати → *писання, письмо, писанина, писулька, писало, писець, писар, писака, писальний, писаний, писатися, написати, записати, переписати, підписати, вписати, виписати, дописати, надписати, недописати, описати, обписати, пописати, приписати, прописати, розписати, відписати, списати*;

міняти → *мінятися, міняючи, міняйло, міняльник, мінянка, міняння, мінячка (комаха – товкунець звичайний), виміняти, наміняти, поміняти, розміняти* та ін.

Н. Арутюнова відзначала, що основи слів кожної частини мови функціонують у словотворенні згідно зі своїми особливими закономірностями, порушення яких у мові трапляється зрідка, тому що семантична структура дієслівних основ, наприклад, містить уявлення про процес, семантика основ іменників – поняття про предметність, а компонентом значення основ прикметника є уяв-

лення про ознаку, якість чи властивість [1, 83]. Цю думку підтвердили конкретні дослідження. Так, порівняння словотвірних парадигм слів різної частиномовної належності виявило специфічні особливості в можливостях реалізації їхнього словотвірного потенціалу. Зокрема, словотвірну парадигму дієслова як частини мови, що відіграє основну роль у побудові речення, структурують іменникові, прикметникові й дієслівні деривати, у яких зреалізована дієслівна валентність, оскільки дієслово називає цілу ситуацію, учасників якої можна назвати окремими похідними словами [7, 83]. У цьому простежують таку закономірність: не кожен валентність дієслова зреалізовано в його дериваті, але немає похідних, семантика яких не була б зумовлена дієслівною валентністю.

Словотвірні парадигми дієслова і прикметника – частин мови, яким властиве значення процесуальної та статичної ознаки, виявляють спільні риси, що відрізняють їх від іменникових парадигм. До них належить передусім наявність у структурі їхньої субстантивної зони дериватів із семантикою ‘абстрактна дія’ і ‘абстрактна ознака’ (пор.: *каятися* → *каяття*; *відкочувати* → *відкочування*; *вести* → *ведення*; *слабий* → *слабкість*, *слабота*; *ситий* → *ситість*; *мудрий* → *мудрість*; *голубий* → *голубінь*, *голубизна*; *безмежний* → *безмежність* та ін.), а також похідних зі значенням кількісної модифікації ступеня вияву ознаки відповідно в дієслівній та в ад’єктивній зонах (пор.: *кричати* → *покрикувати*; *шуміти* → *пошумлювати*; *червоний* → *червонастий*, *червонуватий*; *синій* → *синюватий*, *синястий*; *рожевий* → *рожевуватий*, *рожевенький*; *глибокий* → *глибоченький*, *глибочезний*; *кислий* → *кислуватий*, *кислючий* тощо). Водночас словотвірна парадигма дієслова містить деривати зі значенням часової модифікації, яких немає у складі субстантивних та ад’єктивних парадигм, пор.: *густи* → *відгусти*, *загусти*, *одгусти*, *перегусти*, *погусти*, *прогусти* та ін.

Релевантним формально-семантичним чинником, що визначає структуру словотвірної парадигми, є лексико-граматичний розряд у межах певної частини мови. Наприклад, належність твірної основи до таких розрядів, як якісні чи відносні прикметники, досить помітно відбивається на її словотвірно-парадигматичних функціях: непохідні й похідні основи якісних прик-

метників є твірними для всіх повнозначних частин мови, основи ж відносних прикметників, хоч і беруть участь у словотворенні, проте менш активно й регулярно. Напр.:

тісний → *тісна, тіснота, тіснява, тіснуватий, претісний, затісний, тісненький, тіснити, тісно;*

хитрий → *хитряк, хитрун, хитрик, хитруха, хитрюга, хитрий* (субст.), *хитрість, хитроці, хитринка, хитруватий, хитрючий, хитрючий, прехитрий, хитренький, нехитрий, хитрити, хитро;*

худий → *худавий, худенький, худесенький, худюсінкий, худючий, худючий, худина, худорба, худчина, худяк, худнути, худо;*

політичний → *політичність, політично, аполітичний;*

сонячний → *сонячність, сонячно;*

зоряний → *зоряність, зоряно;*

носовий → *носовик;*

літній → *по-літньому* та ін.

Ґрунтовне дослідження словотвірних парадигм якісних прикметників української мови, зокрема тих, які вказують на параметричні й просторові ознаки, позначають колір, смак, внутрішні якості людини тощо, проведене В. Грещуком, дало змогу виявити типологію твірних ад'єктивів, можливості їхніх дериваційно-змістових трансформацій, словотвірний потенціал різнотипних груп твірних прикметників та з'ясувати причини, що її зумовлюють. Він, зокрема, установив, що похідні зі значенням 'носій ознаки' утворюються і від якісних, і від відносних прикметників, тоді як деад'єктиви з транспозиційними і модифікаційними значеннями від відносних прикметників не утворюються. Найбільша дериваційна спроможність послідовно властива тим прикметникам, для яких найменування кольористичної ознаки в сучасній українській мові є єдиною або первинною номінативною функцією. Таких твірних небагато, як резюмує дослідник. Це прикметники *білий, жовтий, зелений, чорний, синій, червоний, сивий, сірий, голубий, сизий, рожевий, багряний, рум'яний, блакитний, рудий, русявий*. Прикметники, у семантичній структурі яких ознака кольору є вторинною номінацією, або зовсім не дають похідних (значно частіше), або характеризуються незначною спроможністю (рідше) [3, 132].

Значеннева спільність іменників тієї самої лексико-семантичної групи зумовлює структурну й семантичну однотипність їхніх словотвірних парадигм. Проте навіть семантично однотипні іменники як твірні слова виявляють неоднакову дериваційну активність: конкретні парадигми істотно розрізняються повнотою і типами словотворення, що зумовлено особливостями словотвірної системи, характерною особливістю якої є тенденція до вираження певних словотвірних значень, ніж їхня обов'язковість. Тенденцію до повної реалізації дериваційного потенціалу виявляє незначна кількість іменників у межах кожної лексико-семантичної групи. З-поміж них здебільшого непохідні багатозначні іменники, що здавна є активно вживаними в мові, похідні іменники, семантика яких найбільш значуща в суспільному житті людини. Ці іменники становлять основу лексико-семантичної групи.

Отже, системно-парадигматичні властивості твірних одиниць найповніше представлені в словотвірній парадигмі – комплексній одиниці класифікації й опису дериваційної системи мови, яка виконує системотвірну функцію. Саме множина всіх похідних, безпосередньо мотивованих одним твірним словом, у їхніх зв'язках і взаємозумовленостях засвідчує функціональне навантаження твірної основи в словотворі. Вона є засобом виявлення специфіки реалізації в похідних одиницях певної словотвірної семантики різних лексико-семантичних груп слів у межах тієї чи тієї частини мови, а також способів словотворення та словотворчих засобів, що експлікують словотвірні значення в дериватах.

1. Арутюнова Н. Д. Очерки по словообразованию в современном испанском языке. – М., 1961; 2. Беляева Т. М. Словообразовательная валентность глагольных основ в английском языке. – М., 1979; 3. Грецук В. В. Український відприкметниковий словотвір. – Івано-Франківськ, 1995; 4. Земская Е. А. Словообразование как деятельность. – М., 1992; 5. Клименко Н. Ф. Словообразовательные гнезда слов как объект типологического изучения // Актуальные проблемы русского словообразования: Материалы VI респ. научн.-практ. конф. – Самарканд, 1991. – С. 81–83; 6. Лопатин В. В. Словообразование как объект грамматического описания (концепции и методы) // Грамматическое описание славянских языков. – М., 1974. – С. 47–60; 7. Морозова Т. С. Синтаксические свойства глагола и его словообразовательный потенциал // Проблемы структурной лингвистики. 1982. – М., 1984. – С. 81–96.

В статье определена роль производящей основы в формировании семантики производного слова и семантико-структурной взаимосвязи мотивирующего слова и его дериватов. Установлена зависимость деривационной потенции мотивирующих слов от их частеречной принадлежности и особенностей лексической семантики. Проанализирована специфика деривационного потенциала слов, принадлежащих к разным частям речи, основным средством установления которого является словообразовательная парадигма.

Ключевые слова: деривационный потенциал, словообразовательная парадигма, дериват, производящее слово, производящая основа, словообразовательное значение, лексико-семантическая группа.

The role of productive word stem in semantics forming of derivative word and semantic structural relation of motivational word and its derivatives was determined in the article. The dependence of derivative potentiality of motivational words from their belonging to different speech parts and peculiarities of lexical meanings was specified. The specificity of derivational potential of words belonging to different speech parts, the main way of determination of which is word-formative paradigm was analyzed.

Key words: word-building potentiality, word-building paradigm, derivate, productive word, productive stem, derivational meaning, lexical-semantic group.

Олена Тютенко

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

СЛОВОТВІРНА КАТЕГОРІЯ ОСОБИ В РІЗНИХ СТИЛЯХ: ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ

Розглядаються кількісні та якісні параметри суфіксів словотвірної категорії 'особа' у текстах різних функціональних стилів.

Ключові слова: морфема, суфікс, функціональний стиль, статистичні характеристики.

У сучасній українській лінгвістиці дослідження словотвірних морфем здійснюється в різних аспектах: етимологічно-історичному (П. Білоусенко, О. Кровицька), онемасіологічному (А. Мойсієнко), функціонально-структурному (Є. Карпіловська, К. Брітікова).

Статистичне дослідження уживаності словотвірних засобів, зокрема префіксів, у функціональних стилях здійснив колектив авторів монографії “Статистичні параметри стилів” [7, 193]. На їхню думку, розуміння того, як саме використовуються словотвірні морфемні у різних текстах, допоможе “зрозуміти відмінності у способі організації і добору мовних одиниць при побудові різних стилів на словотворчому рівні й, отже, дати систематизований матеріал для подальшого дослідження і ґрунтовної відповіді на питання, чому і з якою метою певний стиль надає перевагу даному вибору, даній організації тих же самих мовних засобів словотвору” [7, 194].

На матеріалі англійської мови стилеметричні та морфотактичні особливості ад’єктивних та субстантивних афіксів і морфемних структур у текстах різних стилів описали А. Потапенко та Н. Рогачова [4; 5]. Сильові особливості українських суфіксів словотвірної категорії (СК) особи не були предметом спеціального аналізу. Метою статті є виявлення кількісних та якісних параметрів суфіксів на позначення особи, що характеризують різні стилі сучасної української мови.

Матеріалом дослідження є деривати СК ‘особа’, вибрані з генеральної сукупності, яка репрезентує 4 функціональних стилі: художній, публіцистичний, науковий та офіційно-діловий. Гене-

ральна сукупність складається з десяти зональних вибірок по 100 000 слововживань (загалом 1 000 000 слововживань). Кожна з них репрезентує різні жанри всередині певного функціонального стилю. Художній стиль представлений п'ятьма вибірками: 1) фольклорні тексти (ФТ); 2) дві вибірки з прозових творів кінця ХХ – початку ХХІ ст. У зв'язку з посиленням інтересу до гендерних студій ми умовно поділили прозу на чоловічу (ЧП) і жіночу (ЖП); 3) дві вибірки з поетичних текстів: середини ХІХ – початку ХХ ст. (ПХІХ) і середини ХХ – початку ХХІ ст. (ПХХ). Публіцистичний стиль обстежений на основі двох зональних вибірок: тексти культурно-соціальної тематики (КСП) і тексти економічно-політичної тематики (ЕПП). Науковий стиль репрезентували дві вибірки: науково-гуманітарні (НГ) та науково-природничі тексти (НП). Офіційно-діловий стиль представлений однією вибіркою, до якої входять тексти законів України (ОД).

Список суфіксів, які аналізувалися в текстах, укладений на основі українських монографій, словників та посібників [1; 2; 3; 6; 8; 9]. До нього увійшли 25 найчастотніших суфіксів української мови (-*ець*'-, -*ач*-, -*ер*-, -*ар*-, -*ик*-, -*ист*'-, -*тел*'-, -*ир*-, -*ік*-, -*ент*-, -*ак*-, -*ин*-, -*ок*-, -*ун*-, -*іот*-, -*ен*'-, -*ич*-, -*ук*-, -*ат*-, -*уз*-, -*ан*'-, -*ал*-, -*ал*'-, -*ух*-, -*ит*-). Суфіксальні морфеми виділені за джерелами: “Морфемний аналіз: Словник-довідник” [8] та “Словник афіксальних морфем” [2]. До уваги бралися не лише суфікси у позиції абсолютного кінця основи, які виконують словотвірну функцію (*господ-ар-ø*), а й у позиції другого чи третього передкінцевого суфікса, що виконують структурно-семантичну або лише структурну функцію (*господ-ар-к-а*, *господ-ар'-ува-н'н'-а*). Слова на позначення власних назв та осіб жіночої статі не розглядалися. Усього база даних нараховує 13 182 деривати.

Аналіз мовного матеріалу виявив такі кількісні та якісні особливості функціонування словотвірної категорії особи у різних стилях та жанрах сучасної української мови.

Кількість уживань дериватів СК ‘особа’ у вибірках. Порівняння абсолютних частот дериватів із суфіксами СК ‘особа’ свідчить про неоднорідність розподілу цих одиниць у функціональних стилях української мови. Абсолютна частота – це число, яке вказує,

скільки разів одиниця зустрілася у підвибірці. Найвища абсолютна частота дериватів із суфіксами СК 'особа' у публіцистичному (КСП – 2214, ЕПП – 2131) та офіційно-діловому стилях (ОД – 2327). У науковому стилі помітна велика різниця між абсолютними частотами дериватів у підвибірках (НП – 478, НГ – 1495). У вибірці фольклорних текстів художнього стилю абсолютна частота найвища (ФТ – 1183), у текстах чоловічої, жіночої прози та поезії XIX–XX ст. – менше 1000 (ЧП – 986, ЖП – 855, ПХІХ – 799 і ПХХ – 663).

Абсолютні частоти дериватів із суфіксом СК 'особа' віддзеркалюють особливості функціональних стилів української мови. Так, офіційно-діловий стиль характеризується чіткістю викладу матеріалу, слова вживаються у прямому значенні. З метою увиразнення та однозначного трактування інформації термінологічна особова лексика (*л'іценз'і-ам-ø*, *роботодав-ець-ø*, *презид-ент-ø*) не замінюється дейктичними конструкціями та особовими займенниками, а відтворюється тоді, коли потрібно вказати на певну особу. Цим пояснюється найбільша кількість дериватів із суфіксами на позначення особи в офіційно-діловому стилі. Наприклад: *Стосовно продукції, яка підлягає обов'язковій сертифікації, споживачеві повинна надаватись інформація про її сертифікацію; Продавець (виконавець, виробник) не повинен включати у договори із споживачем умови, які є несправедливими; Авторами аудіовізуального твору є: а) режисер-постановник; б) автор сценарію і (або) текстів, діалогів; в) автор спеціально створеного для аудіовізуального твору музичного твору з текстом або без нього; г) художник-постановник; д) оператор-постановник.*

В офіційно-діловому стилі найбільш чисельними є дві групи найменувань СК 'особа':

1. Назви осіб за соціальним, майновим та суспільно-політичним станом: а) за соціально-економічним станом (*пенс'іон-ер-ø*, *вд'ів-ець-ø*, *біжен-ець-ø*, *спадкоєм-ець-ø*, *господ-ар'-уван'н'-а*); б) пов'язані з адміністративним управлінням, службовою діяльністю (*презид-ент-ø*, *директ-ор-ø*, *начал'-н/иц'-к-ий*, *кер'ів-н/ик-ø*); в) за суспільно-політичною ознакою (*громад'-ан/ин-ø*).

2. Назви осіб за родом діяльності та професією: а) які виконують загальні соціально-економічні функції (*виконав-ець-ø*, *ви-*

роб-н/иц-тв-о, спожив-ач-ø, роботодав-ец'-ø, опік-ун-ø); б) зайняті у невиробничій сфері (музик-ант-ø, виклад-ац'-к-ий, аудит-ор-с'к-ий, буд'ів-н/иц-тв-о).

Особливістю художнього стилю є використання виражальних засобів з метою створення художнього образу. Тому, крім стилістично нейтральної, використовується різноманітна стилістично забарвлена лексика: жаргонізми (*стук-ач-ø, муд-ак-ø*), історизми (*бурл-ак-а, кобз-ар-ø, багат-ир-ø*), просторічні слова (*шмарк-ач-ø, омон'-ів/ец'-ø, д'ер'-ік-ø*) тощо. Наприклад: *Тепер будь-який тутешній шовінюга має всі підстави казати: “Да ми єдиний народ”;* *Його вона вирішила розіслати всім своїм одруженим друзякам, без огляду на видимий суспільний антигуманізм у ньому;* *І ці, мініатюрні здалека, розкидані між срібними, блискучими снігами темні цятки хат світилися тепер веселими вертепними зіздами;* *і чорніли між хатами тонкі вервечки колядників і маланкарів, як плетені пастуші батіжки.*

У художньому стилі СК ‘особа’ представлена п'ятьма словотвірними значеннями:

1. Назви осіб за родом діяльності та професією: а) зайняті у виробничій сфері (*ков-ал'-ø, кос-ар-ø, вівч-ар-ø*); б) зайняті у невиробничій сфері (*вчи-тел'-ø, бандур-ист-ø, істор-ик-ø, л'ік-ар-ø, бокс-ер-ø*); в) інша діяльність (*послан-ец'-ø, розбій-н/ик-ø*).

2. Назви осіб за соціально-економічним чи суспільно-політичним станом: а) соціально-економічний стан: (*найм-ит-ø, багат-ир-ø, бід-ак-а, жебр-ак-ø*); б) суспільно-політичний стан (*волод-ар-ø, директ-ор-ø*); в) релігія, церковне життя (*с'ващчен-ик-ø, гр'іш-н/ик-ø*); г) суспільні, політичні, релігійні, художні чи наукові погляди (*біл'шов-иц'-к-ий, будд-ист-ø, н'іцше-ан/ец'-ø, фатал'-іст-к-а*); г) належність до певної групи людей (*дружин-н/ик-ø, чек-іст-ø*).

3. Назви осіб за територіальною ознакою: а) етнічна ознака (*україн-ец'-ø, татар-ин-ø, америк-ан/ец'-ø*); б) територіальна ознака (*аз'і-ат-ø*); в) місце проживання (*черн'ігів-ец'-ø, земл'-ак-ø*).

4. Назви осіб за родинними стосунками: *сват-ач-ø*.

5. Назви осіб за зовнішніми та внутрішніми ознаками: а) зовнішня ознака (*бород-ан'-ø, крас-ен'-ø*); в) внутрішні, психологічні властивості (*мерзав-ец'-ø, безум-ец'-ø, дик-ун-ø*).

Увагу привертає той факт, що в різних жанрах художнього стилю кількість слів із суфіксами СК ‘особа’ неоднакова. Так, у прозі в середньому реалізується дев’ять дериватів (словоформ) на одну тисячу слововживань, а в поезії – сім. На підставі цього можна зробити висновок, що поетичне мовлення ліричного героя менше звертається до називання інших осіб, оскільки воно ведеться від першої особи: *Блукати містом чудернацьких мрій поклони бити цим закам’янілим каменярам що жили як уміли, лишаючи по собі світло й тлін; Червоний окупант боїться ночі, а вчителька веде мене в свої холоднороські спогади й обочі, де підпливали кровно ручаї, де, наче сни Тарасові пророчі, нові часи займали Чигирин, і зацвітав свободи ніжний крин; Сидить в темниці в’язень самотний і скрізь блукає поглядом, смутний: то по закуреному, низькому склепінню, то по стіні, по брудному камінню.*

У науковому стилі кожен підстиль має свої особливості, тому їх важко порівнювати. Досліджуваний матеріал виявив суттєву різницю в кількості дериватів на позначення особи у природничих та гуманітарних текстах (1:3). Науковому стилю не властива емоційність, тут переважає загальнонаукова лексика з елементами наукової та виробничо-професійної термінології (пис’мен-н/ик-ø, спец’іал’-іст-ø, профес-ор-ø, інтерпретат-ор-ø, екзистенц’іал’-іст-ø): *На думку опонентів, це могло трапитися через помилковий методологічний підхід до розробки такого роду документів, у першу чергу, внаслідок відсутності системного підходу до визначення пріоритетів державної екологічної політики; У дисертацію увійшли результати, отримані у співавторстві і за безпосередньою участю здобувача; Основна функція конструкцій з антиципацією – інтригувальна, тобто функція активізації уваги читача, зацікавлення інформацією.*

У наукових текстах найчастіше уживані дві лексико-семантичні групи назв осіб:

1. Назви осіб за родом діяльності та професією: а) зайнятість у невиробничій сфері (академ-ік-ø, дослід-н/иц’-к-ий, літописец’-ø, виклад-ач-ø); б) зайнятість у виробничій сфері – тільки похідні від назви особи (буд’ів-н/иц’-тв-ø, вироб-н/иц’-тв-ø, гос-под-ар-с’к-ий); в) інша діяльність (представ-н/ик-ø, учас-н/ик-ø, вибор-ец’-ø).

2. Назви осіб за соціально-економічним чи суспільно-політичним станом: а) соціально-економічний стан: (*біж-ен/еу'-ø, сел'-ан/ин-ø*); б) суспільно-політична ознака (*супротив-н/ик-ø, поперед-н/ик-ø*); в) суспільні, політичні, релігійні, художні чи наукові погляди (*екзистенц'-іал'/іст-ø, декад-ент-ø, молодомуз'-ів/еу'-ø*).

За рахунок ілюстративного матеріалу в гуманітарних текстах збільшується кількість дериватів нетермінологічного характеру. Це, зокрема, групи найменувань осіб за характерними рисами поведінки чи світогляду (*авант'ур-ист-ø, гумор-ист-ø, бор-еу'-ø*), за територіальною ознакою (*слов'ї-ан-ств-ø, н'ім-еу'-к-ий, франц-уз-ø*), за зайнятістю у виробничій сфері (*конопл'-ар-ø, олен'-ар-ø, мал'-ар-н'-а*): <...> дає можливість виділити такі лексико-семантичні групи (ЛСГ) інновацій (з погляду їхньої семантики та з урахуванням специфіки функціонування в контексті): 1) назви осіб – *царекоронець, безвірко, безвірець, підпекелець, книгочит, людоморець, злопротівник, немовлята-діти, душоморець, дітозубник, вовківник, мисливник, дух-оборонець, зловред, проміннетворець, сковородіянець*.

Основна мета публіцистичного стилю – вплив на читача, який досягається за рахунок функціонування як лексики офіційно-ділового та наукового стилю (*банк-ір-ø, аудит-ор-с'кий, сепарат-ист-с'кий*), так і експресивно-забарвлених та образних найменувань особи (*младорегіон-ал-ø, байстр'-ук-ø, йушченк-ів/еу'-ø, пор-ист-ø*), а також їх переносного, метафоричного вживання: *Зварич – найвідоміший український “колядник” в мантиї; Україна – європейський “боксер середньої ваги”;* *Ім ближчий давній афоризм – “і дурень може управлять за диктатури”;* *Біля витоків американської розвідки стояв головнокомандувач повстанців проти англійських колонізаторів і перший президент Америки Джордж Вашингтон, який складав інструкції для шпигунів, вербував агентів на власні гроші, а в таємному листуванні фігурував під кодом “711”;* *Нині цю тему взяли на озброєння регіонали, які пропагують свій месидж, що наявність тепла в будинку та оплата газу, який спалюється для цього, – речі суть не пов'язані.* Між вибірками культурно-соціальної та економічно-політичної тематики не виявлено суттєвої різниці в кількості уживаних дериватів.

Стильова диференціація суфіксів. Як свідчить матеріал дослідження, суфікси СК ‘особа’, що належать до периферії, мають яскраво виражену стилістичну спрямованість. 14 із 25 найчастотніших суфіксів на позначення особи в українській мові є ядерними, вони зустрічаються в усіх стилях. Це свідчить про те, що їхня семантика не містить стилістично маркованих сем (конотативність). Уживання 14 суфіксів в усіх функціональних стилях підтверджує антропоцентризм людської свідомості, що відбивається у мовленні.

У художньому стилі реалізується найбільше суфіксів (24 із 25), а в офіційно-діловому – найменше (16) (табл. 1):

Таблиця 1. Реалізація суфіксів СК ‘особа’ у функціональних стилях української мови

Суфікс	-ик-	-ец’-	-ар-	-ач-	-ер-	-ент-	-ин-	-ист-	-ак-	-тел’-	-ок-	-ир-	-ік-	-ен’-	-ун-	-ич-	-уз-	-ук-	-ит-	-ух-	-іот-	-ал’-	-ат-	-ал-	-ан’-
ХС	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	+
ПС	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	-	+	-	+	+	-
НС	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	+	+	+	-	-	-	+	-	-	+	-
ОДС	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	-	+	+	+	-	-	-	-	+	-	+	-	-

За кількісними показниками (див. Додаток) суфікси СК ‘особа’ можна поділити на три групи: високочастотні, кожен з яких реалізується у більш ніж 10% дериватів (-ик-, -ец’-, -ист-); середньочастотні реалізуються у 1–10% усіх похідних (-ар-, -ер-, -ач-, -ак-, -тел’-, -ік-, -ин-, -ент-, -ун-); низькочастотні суфікси функціонують у менш ніж 1% похідних (-ок-, -ир-, -ен’-, -ич-, -уз-, -ук-, -ит-, -ух-, -іот-, -ал’-, -ат-, -ал-, -ан’-). На основі цих показників визначаємо високочастотні суфікси як ядро СК ‘особа’, низькочастотні – як периферію і середньочастотні – як перехідну зону між ними.

Кожен стиль формує своє ядро і свою периферію суфіксів СК ‘особа’. Порівняймо (табл. 2 і табл. 3):

Таблиця 2. Ядро СК ‘особа’

Суфікс	Художній стиль	Публіцистичний стиль	Науковий стиль	Офіційно-діловий стиль
-ик-	+	+	+	+
-ец'-	+	+	+	+
-ар-	+		+	
-ер-		+		
-ач-				+
-ин-				+

Таблиця 3. Перехідна зона СК ‘особа’

Суфікс	Художній стиль	Публіцистичний стиль	Науковий стиль	Офіційно-діловий стиль
-ар-		+		+
-ер-	+		+	+
-ач-	+	+	+	
-ин-	+	+	+	
-ент-	+	+	+	+
-ист-	+	+	+	
-тел'-	+	+	+	
-ок-	+			
-ік-	+	+		
-ак-	+	+	+	
-ен'-	+			
-ир-	+			

В усіх стилях можна виокремити суфікси, які належать до ядра СК 'особа'. Вони є стильовими константами (суфікси **-ик-** та **-ец'-**). Однак у певних стилях простежуються свої особливості функціонування окремих суфіксів. Це індивідуальні стильові характеристики суфіксів на позначення особи.

1. Вхідження суфіксів **-ач-** і **-ин-** до ядра СК 'особа' зумовлене особливостями стилю, а саме: відсутністю дейктичності при називанні особи: *Органи місцевого самоврядування з метою захисту прав **споживачів** мають право створювати при їх виконавчих органах структурні підрозділи з питань захисту прав **споживачів**, які вправі: 1) розглядати звернення **споживачів**, консультувати їх з питань захисту прав **споживачів**; 2) аналізувати договори, що укладаються **продавцями (виконавцями, виробниками) із споживачами**, з метою виявлення умов, які обмежують права **споживачів**; 3) у разі виявлення продукції неналежної якості, фальсифікованої, небезпечної для життя, здоров'я, майна **споживачів** і навколишнього природного середовища терміново повідомляти про це відповідні територіальні органи у справах захисту прав **споживачів**, інші органи, що здійснюють контроль і нагляд за якістю і безпекою продукції; <...> 5) готувати подання до органу, який видав дозвіл на провадження відповідного виду діяльності, для вирішення питання про тимчасове зупинення його дії чи про дострокове анулювання у разі систематичного порушення прав **споживачів**; б) подавати до суду позови щодо захисту прав **споживачів**.*

2. Відсутність низькочастотних суфіксів **-ит-**, **-ал'-**, **-ан'-** у текстах публіцистичного, наукового та офіційно-ділового стилю та їхня реалізація в художньому стилі свідчить про їх специфічно художню стильову маркованість: *Змія бачить, що нічого не вдіє, та пішла до **коваля**: – “**Ковалю, ковалю!**”; Зодягнені два **бородані** з надміру веселими очима були в жовті плащі (чи то пак, тканину), білі штани і в'єтнамки (так, дискримінуючи інші частини Азії, називали цей вид взуття у Марліній країні); В осінні вечори, у вечори студені, непевне все якесь, як **ворожбитський** віск, при місяці гладкім висвічує легені карпатський – іздала почагарілий – ліс.*

Додаток. Абсолютна та відносна кількість реалізації суфіксів
СК 'особа' у різних стилях

Суфі- кси	ХУДОЖНИЙ СТИЛЬ						ПУБЛІЦИСТ. СТИЛЬ	НАУКОВИЙ СТИЛЬ			ОФІЦ- ДИЛОВ. СТИЛЬ
	Фольклор	Чол. проза	Жін. проза	Поетія XIX	Поетія XX	Культ.-соц.		Ек.-політ.	Природи.	Гуманітар.	
-нк-	162 (13,7%)	193 (19,4%)	141 (16,6%)	139 (17,4%)	138 (20,8%)	756 (34,3%)	756 (35,2%)	187 (35,6%)	417 (27,7%)	638 (27,3%)	
-ен-	456 (38,5%)	159 (15,9%)	271 (31,8%)	259 (32,4%)	221 (33,3%)	299 (13,6%)	274 (12,7%)	41 (7,81%)	303 (20,1%)	398 (17%)	
-ар-	175 (14,8%)	64 (6,5%)	68 (8%)	165 (20,6%)	86 (13%)	161 (7,31%)	137 (6,4%)	142 (27,1%)	92 (6,11%)	177 (7,6%)	
-ач-	7 (0,6%)	65 (6,6%)	11 (1,3%)	1 (0,13%)	11 (1,66%)	162 (7,35%)	98 (4,56%)	26 (4,96%)	92 (6,11%)	509 (21,8%)	
-ер-	3 (0,26%)	90 (9,1%)	71 (8,3%)	3 (0,38%)	21 (3,2%)	251 (11,4%)	309 (14,4%)	27 (5,15%)	68 (4,5%)	75 (3,21%)	
-ент-	12 (1%)	49 (5%)	22 (2,6%)	4 (0,5%)	14 (2,1%)	139 (6,3%)	182 (8,47%)	12 (2,28%)	54 (3,6%)	209 (8,95%)	
-ин-	11 (0,92%)	16 (1,6%)	16 (1,9%)	49 (6,1%)	16 (2,41%)	19 (0,86%)	127 (5,89%)	29 (5,54%)	125 (8,3%)	262 (11,2%)	
-ист-	-	65 (6,6%)	62 (7,3%)	2 (0,25%)	12 (1,8%)	127 (5,76%)	59 (2,74%)	9 (1,71%)	179 (11,9%)	17 (0,73%)	
-ак-	27 (2,3%)	98 (10%)	63 (7,4%)	20 (2,5%)	45 (6,8%)	49 (2,2%)	12 (0,56%)	-	46 (3,1%)	5 (0,21%)	
-тел-	10 (0,85%)	60 (6%)	41 (4,8%)	24 (3%)	10 (1,5%)	54 (2,5%)	32 (1,49%)	2 (0,38%)	47 (3,1%)	9 (0,39%)	
-ок-	36 (3,03%)	13 (1,3%)	7 (0,8%)	23 (2,9%)	24 (3,62%)	25 (1,1%)	41 (1,9%)	48 (9,15%)	31 (2,01%)	9 (0,39%)	
-пр-	181 (15,3%)	10 (1%)	7 (0,8%)	5 (0,63%)	12 (1,81%)	11 (0,5%)	11 (0,51%)	-	3 (0,2%)	1 (0,04%)	
-ік-	-	30 (3%)	11 (1,3%)	17 (2,13%)	5 (0,75%)	89 (4,03%)	59 (2,74%)	2 (0,38%)	24 (1,6%)	-	
-ен-	25 (2,1%)	27 (2,7%)	8 (0,94%)	15 (1,9%)	9 (1,36%)	7 (0,32%)	-	-	-	5 (0,21%)	
-ун-	11 (0,93%)	13 (1,3%)	7 (0,8%)	1 (0,1%)	7 (1,01%)	17 (0,77%)	10 (0,46%)	-	5 (0,33%)	8 (0,34%)	
-ич-	10 (0,85%)	3 (0,3%)	7 (0,8%)	-	3 (0,46%)	12 (0,55%)	7 (0,33%)	-	4 (0,26%)	2 (0,09%)	
-уч-	-	5 (0,5%)	12 (1,4%)	-	-	12 (0,55%)	9 (0,42%)	-	8 (0,53%)	-	
-ук-	-	10 (1%)	10 (1,2%)	10 (1,25%)	4 (0,6%)	13 (0,6%)	-	-	-	-	
-ит-	11 (0,93%)	3 (0,3%)	2 (0,24%)	27 (3,4%)	-	-	-	-	-	-	
-ух-	16 (1,4%)	1 (0,1%)	2 (0,24%)	1 (0,13%)	14 (2,45%)	-	-	-	-	-	
-іот-	-	10 (1%)	3 (0,36%)	3 (0,37%)	4 (0,6%)	-	7 (0,33%)	-	7 (0,47%)	-	
-ал-	25 (2,1%)	-	4 (0,47%)	-	4 (0,6%)	-	-	-	-	-	
-ат-	-	2 (0,2%)	-	-	7 (0,88%)	-	-	-	-	12 (0,51%)	
-ад-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
-ан-	2 (0,17%)	2 (0,2%)	1 (0,12%)	1 (0,13%)	1 (0,15%)	-	-	-	1 (0,07%)	-	
Всього	1185 (100%)	989 (100%)	851 (100%)	799 (100%)	663 (100%)	2203 (100%)	2158 (100%)	525 (100%)	1506 (100%)	2336 (100%)	

1. *Безпояско О. К., Городенська К. Г.* Морфеміка української мови. – К., 1987; 2. *Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А., Карпіловський В. С., Недозим Т. І.* Словник афіксальних морфем української мови. – К., 1998; 3. *Козленко І. В.* Морфеміка сучасної української літературної мови. – К., 2007; 4. *Потапенко А. Б.* Стилеметричні характеристики прикметників різної морфемної структури в сучасній англійській мові : автореф дис. на здобуття наук. ступеня канд. філолог. наук. – К., 1999; 5. *Рогачова Н. В.* Морфемна структура іменників у текстах різних функціональних стилів (на матеріалі англійської мови) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філолог. наук. – К., 2000; 6. *Словотвір сучасної української літературної мови.* – К., 1979; 7. *Статистичні параметри стилів / Відп. редактор В. С. Перебийніс.* – К., 1967; 8. *Яценко І. Т.* Морфемний аналіз: Словник-довідник. – К., Т. I. – 1980; Т. II. – 1981; 9. *Andrews E.* The semantics of suffixation. Agentive substantival suffixes in Contemporary Russian. – Munchen; Newcastle, 1996.

В статье рассматриваются количественные и качественные параметры суффиксов словообразовательной категории 'лицо' в текстах разных функциональных стилей.

Ключевые слова: морфема, суффикс, функциональный стиль, статистические параметры.

The article is devoted to the problem of suffixes functioning in different registers of Ukrainian language. Quantitative and qualitative parameters of realization of 'person' suffixes in derivative words are dealt with.

Key words: morpheme, suffix, register of language, statistics.

Тетяна Жигун
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ПОХІДНІ ПРИКМЕТНИКИ НА -С'К-ИЙ ТА -Н-ИЙ: СТРУКТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ ІНТЕРФІКСІВ

У статті аналізується консонантно-вокалічна структура інтерфіксів у прикметниках на -с'к-(ий) та -н-(ий), -н'-(ій), виявляються їхні типологічні особливості та межі варіативності.

Ключові слова: прикметник, інтерфікс, алоінтерфікс, консонантно-вокалічна структура, конститутивна функція.

Учені неодноразово наголошували на тому, що в мовах із розвинутими морфологічними системами повинна бути здійснена систематизація та упорядкування усіх морфологічних явищ, без чого не може бути адекватно представлена ні парадигматика, ні словотворення [15, 80]. Явище вставки фонем і фонемосполук – інтерфіксація – за регулярністю та продуктивністю поступається таким морфологічним явищам, як чергування та усічення. Однак інтерфікси заслуговують на особливу увагу, тому що, уживаючись у позиції перед словотвірними суфіксами, на думку одних учених, значно розширюють їхню реалізацію як похідних морфем (А. Грищенко [6, 128–140], М. Жовтобрюх [8, 88], І. Ковалик [12, 20], М. Плющ [17, 254–304], М. Шанський [19, 42]) чи аломорфів морфем (В. Лопатін [14, 48–50]). Або ж, не маючи статусу морфем, інтерфікси забезпечують можливість поєднання словотвірних формантів із твірними основами, як вважають інші вчені (В. Горпинич [5, 189–195], К. Городенська [4, 12–14], О. Земська [9, 174–181], М. Кравченко [4, 12–14]). Повноцінний опис будь-якої системи неможливий без урахування всіх мовних фактів. В українському мовознавстві інтерфіксація як системне явище ще не описана, зокрема не систематизовані всі інтерфікси, не виявлені умови та позиції їхньої реалізації, їхні функціональні можливості. Неповні переліки окремих інтерфіксів подаються у зв'язку з дослідженням словотворення окремих частин мови, зокрема прикметників (Т. Антонюк, В. Горпинич, А. Грищенко), морфологічних явищ у процесі словотворення (В. Горпинич, М. Кравченко, М. Федурко), суфіксальної підсистеми української мови (К. Городенська, Є. Карпіловська).

На наш погляд, систематизований опис інтерфіксів має базуватися, по-перше, на сформульованих принципах виокремлення інтерфіксів й, по-друге, на докладному описові їхньої структури та фонемного вираження, а вже потім необхідно з'ясувати, значення чи значущість [3, 47–52] відповідає цій формі і яку функцію вони виконують у слові. Адже використання фонологічних критеріїв для розв'язання морфемних і морфонологічних проблем – одна з основних вимог коректного лінгвістичного аналізу [1, 26–27]. Фонологія морфеми (“закономірності звукового оформлення морфем”, за М. Трубецьким) має “як внутрішньомовні, так і міжмовні, типологічні ознаки” [11, 78]. В українстиці відомі дослідження, присвячені фонології коренів (В. Перебийніс [16]), закінчень іменників (Л. Комарова [13]), префіксів прикметників (І. Савченко [18]). Фонологічні ознаки інтерфіксів ще не були предметом спеціального розгляду. Інвентаризація консонантно-вокалічних структур, їхніх складових і акцентних характеристик дозволить не лише систематизувати уживані в українських прикметниках інтерфікси, а й виявити, які саме групи голосних і приголосних беруть участь в організації фонемної структури інтерфіксів, як вони корелюють зі складом та наголосом, а також загальні та індивідуальні особливості їхньої уживаності в різних прикметниках.

Метою нашого дослідження була систематизація усіх можливих інтерфіксів у похідних прикметниках на **-с'к-(ий)** та **-н-(ий)**, **-н'-(ій)**, встановлення меж фонемної варіативності інтерфіксів, співвіднесеності зі складом та виявлення типологічних формально-структурних і складових особливостей.

За базою даних автоматизованої системи морфемно-словотвірного аналізу української мови, що укладена в лабораторії комп'ютерної лінгвістики Інституту філології Київського національного університету, в українській мові 3970 прикметників містять суфікс **-с'к-**, 19352 прикметники – **-н-** і 299 – **-н'**. Інтерфіксальне приєднання **-с'к-** відбувається у 9,97 % похідних (396 слів), а **-н-**, **-н'** – у 25,3 % (4980 слів). Суфікси **-н-** і **-н'** є аломорфами однієї морфеми з інваріантним категоріальним значенням ‘ознака’, що приєднуються до твірних основ, які переважно належать до тих самих семантичних груп, але реалізуються в

різних позиціях: **-н-** перед закінченнями, що вимагають твердої суфіксальної фонемі (*основ-н-ий, -ого, -а, -е...*), **-н'-** – перед закінченнями, що спричинюють чергування за м'якістю (*основ-н'-і, основ-н'-ій, дома-ш/н'-ій, дома-ш/н'-і*).

Проведене дослідження структурно-складової організації інтерфіксів у похідних українських прикметниках виявляє такі особливості.

Прикметникові інтерфікси і кількісно, і структурно різноманітні. Вони можуть бути нескладові, одно-, дво- і трискладові. При описі структури інтерфікса склад визначається не у традиційному його розумінні – як “закономірне повторення сполучуваності чи комбінування різних фонем” [2, 341], а як послідовність голосних і приголосних в інтерфіксі. У позиції перед **-с'к-** можливі 27 (*29*) інтерфіксів, що є реалізацією однієї з 10(*11) структур: односкладових Г, ПП, ПП', ПП'', П'ПП, двоскладових ГП (*ГП'П), ГПП, ПП'П, ПП'П'; трискладової ПП'ПП (*ГП'ГП'П) (табл. 1).

Таблиця 1. Інтерфікси у прикметниках на с'к-ий

Структура інтерфікса	Інтерфікс	Кількість слів	Приклад
Г	-е-с'к-	3	<i>кн'аж-е-с'к-ий</i>
ПП	-ів-с'к-	213	<i>син'-ів-с'к-ий</i> <i>жених-ів-с'к-ий</i>
	-ов-с'к-	12	<i>угод-ов-с'к-ий</i> <i>нат-ов-с'к-ий</i>
	-ан-с'к-	46	<i>молдав-ан-с'к-ий</i> <i>перу-ан-с'к-ий</i> <i>го-ан-с'к-ий</i>
	-ин-с'к-	30	<i>кахет-ин-с'к-ий</i> <i>наш-ин-с'к-ий</i>
	-ен-с'к-	11	<i>керч-ен-с'к-ий</i> <i>наш-ен-с'к-ий</i> <i>фрунз-ен-с'к-ий</i>

* Символ зірочка * позначає мовленнєву варіативну структуру інтерфікса та його кількісні показники.

Структура інтерфікса	Інтерфікс	Кількість слів	Приклад
ГП	-он-с'к-	2	<i>сакс-он-с'к-ий</i>
	-ар-с'к-	9	<i>нуд'г-ар-с'к-ий</i>
	-ер-с'к-	2	<i>брат-ер-с'к-ий</i>
	-ат-с'к-	2	<i>схизм-ат-с'к-ий</i>
	-ид-с'к-	2	<i>перс-ид-с'к-ий</i>
	-им-с'к-	1	<i>уф-им-с'к-ий</i>
ГП'	-ій-с'к-	39	<i>евенк-ій-с'к-ий</i> <i>мал'-ій-с'к-ий</i>
	-ий-с'к-	1	<i>хант-ий-с'к-ий</i>
	-ей-с'к-	3	<i>епікур-ей-с'к-ий</i> <i>суд-ей-с'к-ий</i>
	-ал'-с'к-	1	<i>прованс-ал'-с'к-ий</i>
	-тей-с'к-	1	<i>адмірал-тей-с'к-ий</i>
ГПП	-іан-с'к-	5	<i>термідор'-іан-с'к-ий</i> <i>марс'-іан-с'к-ий</i>
*ГП'ГП	*-ійан-с'к-		<i>*марс'-ійан-с'к-ий</i>
П'ГП	-йан-с'к-	1	<i>гегел'-йан-с'к-ий</i>
ПГП'	-тел'-с'к-	1	<i>напл'ува-тел'-с'к-ий</i>
ГПГП	-итан-с'к-	1	<i>мавр-итан-с'к-ий</i>
	-ітан-с'к-	3	<i>неапол'-ітан-с'к-ий</i> <i>тр'іпол'-ітан-с'к-ий</i>
	-елен-с'к-	2	<i>ус-елен-с'к-ий</i>
ГП'ГП	-ит'ан-с'к-	1	<i>негр-ит'ан-с'к-ий</i>
	-ин'-ів-с'к-	1	<i>сковород-ин'-ів-с'к-ий</i>
ГПГП'	-олез'-с'к-	2	<i>конг-олез'-к-ий</i>
ГП'ГПП *ГП'ГП'ГП	-уз'іан-с'к-	1	<i>мал'т-уз'іан-с'к-ий</i>
	*-уз'ійан-с'к-		<i>*мал'т-уз'ійан-с'к-ий</i>
10/*11	27 (+ *2)	396	

У позиції перед **-н/-н'**- можливі 24 інтерфікси, що належать до однієї з семи структур: нескладових П, П'; односкладових ГП, ГП' (*ГП'); двоскладових ГП', ГПГП, ГП'ГП (табл. 2).

Таблиця 2. Інтерфікси у прикметниках на -н-(ий), -н'-(ій)

Структура інтерфікса	Інтерфікс	Кількість слів	Приклад
П'	-л'-н-	3281	<i>навча-л'-н-ий</i>
П	-з-н-	29	<i>мовча-з-н-ий</i>
ГП'	-ал'-н-	188	<i>тон-ал'-н-ий</i>
	-ій-н-	1	<i>жал'уз'-ій-н-ий</i>
	-ей-н-	1	<i>жел-ей-н-ий</i>
ГП	-иш-н'-	14	<i>навкол-иш-н'-ій</i>
		2	<i>кол-иш-н'-ій</i>
	-іш-н'-	20	<i>уден'-іш-н'-ий</i>
	-еш-н'-	9	<i>тут-еш-н'-ій</i>
	-ош-н'-	1	<i>там-ош-н'-ій</i>
	-аш-н'-	8	<i>вден'-аш-н'-ій</i>
	-іч-н-	541	<i>академ-іч-н-ий</i>
	-ич-н-	91	<i>геометр-ич-н-ий</i>
	-оз-н-	3	<i>гангрен-оз-н-ий</i>
	-аз-н-	7	<i>буржу-аз-н-ий</i>
	-ов-н-	482	<i>такт-ов-н-ий</i>
	-ив-н-	194	<i>ефект-ив-н-ий</i>
	-ем-н-	1	<i>тай-ем-н-ий</i>
	-ет-н-	1	<i>кабар-ет-н-ий</i>
	-ар-н-	58	<i>сум-ар-н-ий</i>
ГПП' *ГП'	-іал'-н-	10	<i>прем-іал'-н-ий</i>
	*-ал'-н-		<i>*премій-ал'-н-ий</i>
ГП'ГП	-уал'-н-	29	<i>індивід-уал'-н-ий</i>
ГПГП	-атич-н-	6	<i>синтагм-атич-н-ий</i>
	-атоз-н-	1	<i>ком-атоз-н-ий</i>
7	24	4980	

У позиції перед обома суфіксами можливі лише 4 фонемоструктури інтерфіксів: односкладові ГП, ГП' і двоскладові ГПГП, ГП'ГП. Показово, що в сучасній українській мові простежується тенденція до зняття з'яння у двоскладових (ГПГП) і трискладових (ГП'ГПГП) структурах шляхом закриття відкритого складу в інтерфіксах перед -с'к- : і-ан → ій-ан (*марс'-іан-с'к-ий*)

→ *марс'-ійан-с'к-ий*), уз'-і-ан → уз'-ій-ан (*мал'т-уз'іан-с'к-ий* → *мал'т-уз'ійан-с'к-ий*). Натомість зняття з'яння в інтерфіксі ГПП' перед суфіксом -н- відбувається тоді, коли інтерфікс приєднується не до усичної основи і має у такому разі типову складову структуру ГП' : і-ан → ій-ан (*мес'-іан-с'к-ий* → *мес'ій-ан-с'к-ий*). Як показують фонетичні та соціофонетичні дослідження, /й/ присутній у вимові носіїв української мови. Цю особливість української вимови фіксував “Правопис української мови” 1929 р. У сучасній українській орфографії помітною є тенденція до закріплення такої вимови на письмі.

Чотирифонемні інтерфікси мають ритмічну будову, тобто повторення тактів ГП–ГП [16, 167–168]: *ин'-ів* (*сковород-ин'-ів-с'к-ий* < *с. Сковород-ин'-ів-ка*), *ій-ан (*йунітер'-ій-ан-с'к-ий*), *ит-ан* (*мавр-ит-ан-с'к-ий*), *ит'-ан* (*негр-ит'-ан-с'к-ий*), *іт-ан* (*неапол'-іт-ан-с'к-ий*), *ай-іч* (*проз-ай-іч-н-ий* < *проз-а*), *ат-ич* (*фонем-ат-ич-н-ий* < *фонем-а*), *ат-оз* (*ком-ат-оз-н-ий* < *ком-а*). У такому випадку, очевидно, можна говорити про складний інтерфікс, утворений поєднанням двох простих.

Типовими перед обома суфіксами є односкладові структури ГП і ГП', які заповнені найбільшою кількістю інтерфіксів – 15 перед **-с'к-**: **ів** (*учн'-ів-с'к-ий*), **ов** (*толст-ов-с'к-ий*), **ан** (*республ'ік-ан-с'к-ий*), **ин** (*сестр-ин-с'к-ий*), **ен** (*кладовишч-ен-с'к-ий*), **он** (*сакс-он-с'к-ий*), **ар** (*жнив-ар-с'к-ий*), **ер** (*брат-ер-с'к-ий*), **ат** (*схизм-ат-с'к-ий*), **ид** (*перс-ид-с'к-ий*), **им** (*уф-им-с'к-ий*), **ій** (*ніфагор'-ій-с'к-ий*), **ий** (*хант-ий-с'к-ий*), **ей** (*жит-ей-с'к-ий*), **ал'** (*прованс-ал'-с'к-ий*) і мають найбільшу кількісну актуалізацію у словах: у 374 із загальної кількості 396 інтерфіксальних прикметників (94 %). У прикметниках на **-н-/-н'**- типові односкладові структури ГП, ГП' за фонемним вираженням також найбільш різноманітні. Вони можуть бути заповнені одним із 17 інтерфіксів: **ал'** (*тебр-ал'-н-ий*), **ій** (*жал'уз'-ій-н-ий*), **ей** (*жел-ей-н-ий*), **іч** (*академ-іч-н-ий*), **ич** (*геометр-ич-н-ий*), **ов** (*такт-ов-н-ий*), **ив** (*ефект-ив-н-ий*), **аз** (*буржу-аз-н-ий*), **оз** (*гангрен-оз-н-ий*), **ар** (*сум-ар-н-ий*), **ем** (*тай-ем-н-ий*), **ет** (*кабар-ет-н-ий*), **иш** (*навкол-иш-н-ий*), **іш** (*уден'-иш-н'-ій*), **еш** (*тут-еш-н'-ій*), **ош** (*там-ош-н'-ій*), **аш** (*вден'-аш-н'-ій*), що вживані у 1622 похідних (32,6 % загальної

кількості інтерфіксальних прикметників). Однак найпотужнішою є нескладова структура П' з фонемним вираженням л', яка забезпечує план вираження понад 65,9% усіх прикметників (3281), похідних від дієслів (*збира-л'-н-ий, точи-л'-н-ий*). Іноді в таких похідних виокремлюють інтерфікс ал', аргументуючи це пристосуванням відкритої основи дієслова до закритих іменних основ [7, 166]. У такому разі, на нашу думку, стає невиразною узгоджуваність інтерфіксів із певним типом основ і не враховується характер їхнього виникнення в мові, а також морфонологічна специфіка дієслівних основ, переважна більшість яких має фіналь на голосну. Різні за походженням інтерфікси ал' (з латинського суфікса *-alis*) та л' (вставний, *-л'н-* виник із *-ьн-* та вставного л) сумісні лише з певною категорійною семантикою твірних основ: іменникові основи на приголосну вимагають інтерфікса ал', *іал'*: *зод'іак-ал'-н-ий, зон-ал'-н-ий, музик-ал'-н-ий, театр-ал'-н-ий, тон-ал'-н-ий, ген'-іал'-н-ий, стипенд'-іал'-н-ий* (**ген'ій-ал'-н-ий, *стипенд'ій-ал'-н-ий*); дієслівні основи на голосну – інтерфікса л': *клей-л'-н-ий, морози-л'-н-ий, склада-л'-н-ий, спа-л'-н-ий, точи-л'-н-ий*.

На периферії інтерфіксальної підсистеми перебувають одно-, три- і чотирифонемні структури – усього 9, що зафіксовані лише у 22 прикметниках на *-с'к-* (5,5 %), та три- і чотирифонемні інтерфікси (ГП, ГПП, ГП'ГП), а також однофонемний П у 77 прикметниках на *-н-* (*-н'*) (1,5%).

Типові інтерфікси будуються за спадною гучністю: перед обома суфіксами найчастіше уживані 'голосна + сонорна /в, м, н, р, л', й/'. Певною мірою "випадково" уживаними (зафіксовані в одиничних похідних) є сполуки 'голосна + дзвінка /д/' і 'голосна + глухі /т/' перед *-с'к-*; 'голосна + дзвінка /з/', 'голосна + глуха /т/' – перед *-н-*. Широко вживані інтерфіксальні сполуки 'голосна + глуха /ч/' можливі лише перед сонорним суфіксом *-н-*, а 'голосна + /ш/' – перед суфіксом *-н'*, що утворює похідні від прислівників, а також *-н-*, який утворює похідні від аббревіатурних основ.

Отже, відповідно до закону переваги (чим довша мовна одиниця, тим менше таких одиниць у мові [16, 165–166]) переважають двофонемні односкладові структури ГП і ГП' та однофонемна нескладова П', які є морфонологічно оптимальними щодо

конститутивної функції у похідних прикметниках. Вони реалізуються у $\approx 88\%$ інтерфіксальних прикметників на **-с'к-(ий)** та в $\approx 99\%$ прикметників на **-н-(ий)**, **-н'-(ій)** і входять до ядра інтерфіксальної підсистеми.

Характерно, що майже всі морфонологічно типові (й окремі нетипові) структури інтерфіксів за фонемним вираженням подібні до суфіксів. Частина інтерфіксів за фонемним вираженням збігається з повноцінними прикметниковими суфіксами – 5: **ів** (*дракон'-ів-с'к-ий – брат'-ів-ø*), **ов** (*толст-ов-с'к-ий – зим-ов-ий*), **ив** (*спорт-ив-н-ий – правд-ив-ий*), **ан** (*ос'віт'-ан-с'к-ий – вес'н'-ан-ий*), **ен** (*кладовищ-ен-с'к-ий – зробл-ен-ий*); іменниковими суфіксами – 8: **ар** (*друк-ар-с'к-ий – бетон'-ар-ø*), **ер** (*дизайн-ер-с'к-ий – трен-ер-ø*), **ій** (*піфагор'-ій-с'к-ий – вод'-ій-ø*), **ич** (*его-ійст-ич-н-ий – москв-ич-ø*), **ал'** (*театр-ал'-н-ий – норм-ал'-ø*), **оз** (*тиф-оз-н-ий – тромб-оз-ø*), **тел'** (*напл'ува-тел'-с'к-ий – учител'-ø*), **ш** (*вчора-ш-н'-ій – програ-ш-ø*); прикметниковими та іменниковими – 2: **ин** (*куб-ин-с'к-ий – матер-ин-ø* і *вход-ин-и*), **ат** (*схизм-ат-с'к-ий – вус-ат-ий* і *декан-ат-ø*). Усі надлишкові структури (3-, 4-, 5-, *6-ти фонемні) є індивідуальними за планом вираження: **тей**, **іан**, ***ійан**, **итан**, **ітан**, **ит'ан**, **елен**, **олез'**, **уз'іан**, ***уз'ійан**; **іал'**, **уал'**, **атич**, **айіч**, **атоз**.

Фонемні особливості інтерфіксів простежуються у співвідношенні голосних і приголосних, їхній комбінаториці та кількості слововживань із цими інтерфіксами. У конститутивній функції інтерфіксів беруть участь усі голосні (табл. 3).

Таблиця 3. Конститутивна функція голосних в інтерфіксах

Фонеми	У позиції перед -с'к-		У позиції перед -н/-н'-	
	Кількість інтерфіксів	Кількість слововживань	Кількість інтерфіксів	Кількість слововживань
/i/	6 (*8)	262 (+ *6)	5	574
/и/	7	37	4	307
/е/	8	24	4	12
/а/	10 (*12)	70 (+ *6)	9	309 (– *10)
/о/	3	15	4	487
/у/	1 (*2)	1 (+ *1)	1	29

Кількісне співвідношення голосних в інтерфіксах і слововживань з ними свідчить про високий конститутивний потенціал /і/ та низький /у/, /е/ в інтерфіксах, уживаних перед обома суфіксами. У прикметниках перед **-н-** голосні /и/, /о/, /а/ більш-менш рівномірно розподіляються між інтерфіксами й уживаються майже в однаковій кількості похідних. У прикметниках на **-с'к-** обмежено уживана, крім /у/ та /е/, також /о/. Фонема /а/, /е/, /и/ конституують значну кількість інтерфіксів, однак уживаність цих інтерфіксів у словах обмежена.

Із 32 приголосних у конститутивній функції фіналі інтерфікса беруть участь лише 15 фонем (в інтерфіксах перед **-с'к-** – 12, перед **-н-/н'-** – 9). Це сонорні /в, м, н, н', л, л', р, й/, дзвінки /д, з, з'/ та глухі /т, т', ш, ч/ (табл. 4).

Таблиця 4. Конститутивна функція приголосних в інтерфіксах

Фонема	У позиції перед -с'к-		У позиції перед -н-/н'-	
	Кількість інтерфіксів	Кількість слововживань	Кількість інтерфіксів	Кількість слововживань
/в/	3	226	2	676
/м/	1	1	1	1
/н/	11 (*13)	103 (+ *6)	–	–
/н'/	1	1		
/л/	2	3		
/л'/	2	2	4	3508
/р/	2	11	1	58
/й/	5 (*7)	45 (+ *6)	3	4
Усього		392 (+ *6)		4247
/д/	1	2	–	–
/з/	–	–	4	40
/з'/	2 (*3)	2 (+ *1)	–	–
Усього		4 (+ *1)		40
/ч/	–	–	4	640
/ш/	–	–	5	54
/т/	5	8	3	8
/т'/	1	1		
Разом		9		702

Очікувано, відповідно до комбінаторики фонем у слові фіналь інтерфікса перед “глухим” суфіксом **-с'к-** завершує сонорна, найчастіше **/в/** та **/н/**. Так само у фіналі інтерфікса перед суфіксом **-н/-н'** найуживанішими є сонорні, але **/в/** та **/л'/**. На відміну від **-с'к-**, “сонорний” суфікс **-н/-н'** фонемно сумісний з глухою фіналлю інтерфікса – значно частіше (702 слововживання), ніж із дзвінкою (усього 40 слововживань).

Комбінаторика фонем в інтерфіксальній зоні має певну закономірність, яка визначена морфологічною системою української мови. У позиції перед обома суфіксами можливі лише чотири інтерфікси **ій, ей, ов, ар**, які за кількісними показниками можна вважати більш показовими для одного із суфіксів, а саме **ов** та **ар** – для **-н/-н'**. Усі інші інтерфікси однозначно “прогнозують” один із суфіксів. Так, інтерфіксальні сполуки **/ів/**, **/ан/** стовідсотково прогнозують наступний суфікс **-с'к-**; сполуки **/ич/**, **/іч/**, **/ив/** – наступний суфікс **-н-**, а сполука **/голосна + ш/** – наступний суфікс **-н'** або **-н-**.

Певна фонемна подібність інтерфіксів спонукає лінгвістів у якийсь спосіб їх об'єднати. Так, Є. Карпіловська відносить інтерфікси зі спільною консонантною фонемою до одного градуального ряду [10, 250]. На наш погляд, інтерфікси, що виявляють ознаки дистрибутивного розподілу, можуть бути включені в інваріантно-варіантні відношення, подібні, з одного боку, до фонем, а з другого – до морфем. Інваріантність інтерфіксів, подібно до фонем, лежить у площині плану вираження. Подібно до морфем, варіантність плану вираження інтерфіксів має бути не менше 50 % [14, 264]. Варіативною в інтерфіксах є голосна фонема, яка має меншу інформативну значущість, а приголосна як інформативно значуща завжди лишається незмінною.

У прикметниках на **-с'к-** фонемно подібні інтерфікси групуються навколо п'яти вихідних інтерфіксів **ів, й, ан, ин, ар** (табл. 1). Кожен із п'яти вихідних інтерфіксів має варіанти, які, подібно до інших мовленнєвих одиниць, можна назвати алоінтерфіксами. Найбільшу варіативність виявляють інтерфікси із постійними фонемосполуками **/ан/** – 10 алоінтерфіксів та **/й/** – 5 алоінтерфіксів; 8 інтерфіксів подані одним варіантом. У прик-

метниках на **-н-** фонемно подібні інтерфікси групуються навколо шести вихідних інтерфіксів **ов, л', ш, аз, ій, ич** (табл. 2). Найбільш варіативні інтерфікси із консонантним компонентом **ш** – 6 алоінтерфіксів (**ш, іш, иш, еш, ош, аш**), **ч** – 4 алоінтерфікси (**іч, ич, ай/іч, ат/ич**), **л'** – 4 алоінтерфікси (**л', ал', іал', уал'**); 5 інтерфіксів не мають варіантів. Аловаріантна сутність інтерфіксів може бути уточнена з урахуванням виконуваної інтерфіксом функції.

Як показує дослідження, список інтерфіксів є закінченим. Структурний опис інтерфіксів на матеріалі всіх слів української мови дає можливість систематизувати інвентар інтерфіксів щодо кожної частини мови, виявити найчастотніші інтерфікси та типові умови їхнього виникнення, а також додаткове навантаження, яке за ними закріплюється у похідному слові.

1. *Бондарко Л. В.* Звуковая организация морфемы и фонемный состав словоформ // Морфемика. Принципы и методы системного описания. – Л., 1987. – С. 26–27; 2. *Брахнов В. М.* Склад, його фонетична будова. Складоподіл // Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика. – К., 1969; 3. *Герд А. С.* Семантика морфем: значення или значимость (valeur)? // Структурная и прикладная лингвистика. – Вып. 1. – Л., 1983. – С. 47–52; 4. *Городенська К. Г., Кравченко М. В.* Слововірна структура слова (відіменні деривати). – К., 1981; 5. *Горпинич В. О.* Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Слововір. Морфологія. – К., 1999; 6. *Грищенко А. П.* Морфологічна будова сучасної української мови. – К., 1975; 7. *Грищенко А. П.* Суфіксальний слововір прикметників в українській мові // Слововір сучасної української літературної мови. – К., 1979; 8. *Жовтобрюх М. А.* Українська літературна мова. – К., 1984; 9. *Земская Е. А.* Интерфиксация // Современный русский язык / Под ред. В. А. Белошапковой. – М., 1981; 10. *Карпіловська Є. А.* Суфіксальна підсистема сучасної української літературної мови: будова та реалізація. – К., 1999; 11. *Касевич В. Б.* О фонетике и фонологии слова // Морфемика. Принципы и методы системного описания. – Л., 1987. – С. 78–86; 12. *Ковалик І. І.* Дериватологія (слововір) як самостійна лінгвістична дисципліна та її місце у системі науки про мову // Слововір сучасної української літературної мови. – К., 1979; 13. *Комарова Л. И.* Качественные и количественные характеристики системы словоизменения существительных в современном украинском языке: Дис. ... канд. филол. наук. – К., 1986; 14. *Лопатин В. В.* Русская словообразовательная морфемика. Проблемы и принципы описания. – М., 1977; 15. *Панкрац Ю. Г.* Морфологические характеристики слова и их представление в грамматике и словаре // Слово в грамматике и словаре. – М., 1984. – С. 79–84; 16. *Перебийніс В. С.* Кількісні та якісні характеристики системи фонем сучасної української літературної мови. – К., 1970; 17. *Плюц М. Я.* Слововір // Сучасна українська

літературна мова / За ред. А. П. Грищенка. – К., 1997. – С. 254–304; 18. *Савченко И. Ф.* Типология фонемной структуры морфем префиксальных прилагательных украинского языка: Дис. ... канд. филол. наук. – К., 1991; 19. *Шанский Н. М., Тихонов А. М.* Современный русский язык: В 3-х ч. Ч. II. Словообразование. Морфология. – М., 1981.

В статье рассматривается консонантно-вокалическая структура интерфиксов в именах прилагательных на -с'к-(ий) и -н-(ий), -н'-(ій), выявляются их типологические особенности и пределы вариативности.

Ключевые слова: *имя прилагательное, интерфикс, алоинтерфикс, консонантно-вокалическая структура, конститутивная функция.*

The article deals with consonant-vocalic structure of interfixes in adjectives on -с'к-(ий) and -н-(ий), -н'-(ій), defines their typological features and the scope of variability.

Key words: *adjective, interfix, alointerfix, consonant-vocalic structure, constitutive function.*

Ірина Козленко
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ІНФІНІТИВ І СТАН

У статті обґрунтовується статус інфінітива з постфіксом *-ся* як репрезентанта дієслівної лексеми, що має власну парадигматику та синтагматику. Два різні за формою вираження інфінітиви – незворотний і зворотний – мають бути послідовно подані в нормативних граматиках і словниках.

Ключові слова: дієслово, зворотне дієслово, інфінітив, стан, пасивне значення, парадигма дієслова.

На думку багатьох лінгвістів, категорія стану* є досить-таки суперечливою взагалі, у проекції на інфінітив зокрема. Так, О. Потебня, посилаючись на Іоана Екзарха, писав, що інфінітив “... не може сам по собі мати ні особи, ні часу, ні стану...” [24, 335–336]. Категорія стану, як вважають І. Вихованець [5, 90–91], А. Загнітко [12, 194], Г. Півторак [23, 228], В. Русанівський [25, 423], не властива й українському інфінітиву. Натомість у граматичній традиції багатьох інших мов за інфінітивом ця категорія визнається, особливо тоді, коли вона має морфологічне вираження: давн.-гр. *παιδεύ-ειν* – *παιδεύ-ε-σθαι* ‘виховувати – виховуватися’, *παιδεύ-σαι* – *παιδεύ-θη-ναι* ‘виховати – виховатися, стати вихованим’; ‘писати – писатися (= бути писаним)’: лат. *scribē-re* – *scrib-i*, італ. *scrive-re* – *scrive-r-si*, вірм. *grel* – *gr-v-el*; ‘читати – читатися’: *kardal* – *kardac-v-el*, індонез. *-batja* – *di-batja*; фр. *sentir* – *se sentir* ‘відчувати – відчуватися’; англ. *to write* – *be written* ‘писати – бути написаним’, *have written* ‘—’** – *have been written* ‘—’; нім. *schreiben* – *schreiben werden*.

У російській мові, як показують дослідження, пасивний інфінітив на *-ся* досить виразний: *Карась в сметане любить жариться* (= ‘бути жареним’) [27, 674]. В українських граматиках па-

---

* Термін **стан** на позначення дієслівної граматичної категорії є омонімом до терміна **стан** на позначення групи дієслів із семантикою стану: “Категорія **стану** – дієслівна категорія, яка виражає відношення дії або **стану** до суб’єкта <...> і об’єкта <...>” [СУЛМ, 415], і тому не є вдалим.

** ‘—’ – позначення форм, що не мають відповідника в українській мові.

сивний -ся-інфінітив подають В. Горпинич [8, 173], А. Грищенко [9, 434], М. Жовтобрюх [11, 162].

Пасив як форма дієслова зі значенням стану перехрещується з іншою нечітко окресленою сферою сучасної граматики – -ся-дієсловами, адже -ся-словоформи і відповідні їм -ся-інфінітиви найчастіше розглядаються як морфологічні форми категорії стану і/або як зворотні.

Від розуміння суті як -ся-дієслів (-ся-інфінітива), так і категорії стану залежить відповідь на багато дискусійних питань, зокрема на такі:

- яка роль категорії стану і яке місце форм стану в семантичній структурі та парадигмі дієслова;
- скільки інфінітивів у системі слов'янських мов, зокрема в українській;
- якою має бути лексикографічна репрезентація -ся-дієслів і форм стану (зокрема пасиву).

“Поєднання **ся** з дієсловами, – зазначав М. Некрасов, – є найпримітнішою особливістю російського дієслова” [21, 62]. Така сама особливість властива й українському дієслову, адже досить поширеною є думка про потенційну можливість творення від кожного дієслова без -ся дієслів із -ся*. Однак реально співвідносінь дієслів на -ся з відповідними дієсловами без -ся не є абсолютною в жодній мові. У російській мові близько 40% усіх дієслів є зворотними, а кожне десяте дієслово не має відповідного незворотного корелята [17, 160]. В українській мові -ся-дієслова складають приблизно третину (33%) від загальної кількості всіх дієслів (за Інверсійним словником української мови, усього дієслів – 42621, з них 28596 – без -ся, а 14025 – -ся-дієслів).

Усі -ся-дієслова можна поділити на три групи (при потребі лексико-словотвірні відношення -ся-дієслів можна деталізувати [7, 81–104; 36, 30–36]):

- співвідносні з дієсловами без -ся а) перехідними: *будувати – будуватися, робити – робитися* чи б) неперехідними: *синіти – синітися, спати – спатися*;

---

* Цікавим є дослідження мовлення дітей. Див.: “Зворотні дієслова і дитяча мова” : *не рассмещусь; ложка уронилась; рукав облился; чай уже остылся; Кто это меня проснул?; Зачем ты тут уселась? – Это папа меня усел.*

- не співвідносні з дієсловами без -ся (похідні від імен): *гадючитися* (← *гадюка*), *лінуватися* (← *лінивий*), *двоїтися* (← *двоє*), *приземлитися* (← *земля*);
- непохідні в синхронії -ся-дієслова: *борсатися*, *боятися*, *дивитися*, *кланятися*, *сміятися*.

Сучасна теоретична граматики слов'янських мов не надає задовільної інтерпретації -ся-дієслів, особливо першої групи, ні щодо їх номінації, ні щодо місця в системі та парадигмі дієслова, ні щодо їхньої лексикографічної репрезентації. Так, зворотні -ся-дієслова (-ся-інфінітиви як репрезентанти дієслівних лексем) виокремлюються в “Русской грамматике” (1980), в “Українській мові. Енциклопедії” (2001), але про них не згадується в “Лингвистическом энциклопедическом словаре” (1990), в “Украинской грамматике” (1986), “Теоретичній граматиці української мови. Морфології” (А. Загнітко, 1996), “Теоретичній морфології української мови” (І. Вихованець, К. Городенська, 2004). В інших нормативних граматиках -ся-дієслова подаються або лише у зв'язку з категорією стану (Жовтобрюх, 167–168; Горпинич, 205–207), або диференційовано як пасивні форми непостфіксальних дієслів і розряд зворотних дієслів (Сучасна українська літературна мова / За ред. А. П. Грищенка, 1997, 415–418). У тлумачних словниках, зокрема “Словнику української мови: В 11 тт.”, -ся-інфінітиви подані то як пасивні форми дієслова, то як самостійні лексеми.

Ся-дієслова, формально і лексично співвідносні з перехідними, традиційно вважають пасивними формами дієслівної лексеми [8, 205–206; 9, 406; 25, 399–400]. Однак дуже часто -ся-дієслова і закріплені за ними в системі мови значення визначаються по-різному: те саме дієслово розглядають або як форму слова, або як різні слова. Наприклад, Ж. Веренк словоформи рос. *волновать* і *волноваться*, рос. *оживлять* і *оживляться*, рос. *успокоить* і *успокоиться*, на відміну від розуміння їх як загальнозворотних зі словотвірною похідністю, вважає словоформами однієї лексеми; *Ему не спалось* інтерпретує як пасив щодо *Ему не спать*, *Ему было не спать* [3, 296–301].

У традиції слов'янського мовознавства відомі різні інтерпретації дієслів, у морфемній структурі яких є постфікс -ся, відповідно до яких визначався їхній статус (а також їхній обсяг):

- зворотний стан (О. Востоков, М. Ломоносов, О. Пешковський, П. Фортунатов, О. Шахматов, Р. Якобсон);
- зворотні дієслова (Н. Авілова, К. Аксаков, К. Городенська, М. Греч, І. Калайдович, Д. Овсянико-Куликовський, Г. Павський, Н. Янко-Триницька);
- зворотний стан // зворотні дієслова (Ф. Буслаєв);
- зворотні форми дієслова (П. Кузнєцов, В. Поржезинський);
- зворотні дієслова // зворотні форми дієслова (В. Виноградов, Є. Істріна);
- зворотні дієслова як окремі лексеми і зворотні форми дієслова як форми стану (Л. Буланін, О. Ісаченко, А. Грищенко, Є. Клобуков, І. Милославський, В. Русанівський).

О. Пешковський свого часу висловив сумнів щодо стану як категорії. На його переконання, “це навіть не категорія у власному розумінні цього слова. <...> єдиний дієслівний стан, зворотний (незворотний стан є лише нульовою категорією), поданий завжди однією формою, саме формою на **-ся, -сь**” [22, 113].

Загальноприйнятого визначення поняття стану немає [Див.: 4, 491–543; 14, 345–405; 18, 182], однак найчастіше вважається, що ця категорія узагальнює два взаємопов’язані значення – активне і пасивне, які не мають змістових відмінностей і є, таким чином, словоформами однієї дієслівної лексеми. Тому від зворотних дієслів, – застерігають А. Грищенко [9, 417] і Є. Клобуков [16, 197], – необхідно відрізнити форми пасивного стану. За визнання пасиву як форми словозміни, зауважує Ж. Веренк, **-ся-форми** (пасив) мають розглядатися в межах однієї словникової статті з формою без **-ся**, а різні лексеми – у двох різних словникових статтях [3, 290–291].

Щодо інтерпретації активу – пасиву як категорії словозмінної є вагомі аргументи “проти” [5, 90–91; 6, 242–246; 13, 181; 28, 54–72]. Як відомо, той самий факт реальної дійсності, відношення, які існують між предметами, можуть бути передані різними мовними засобами, але це зовсім не означає, що речення типу *Робітники будують дім* і *Дім будується робітниками* є тотожними у смислового плану, як не є тотожними словосполучення *шовкове плаття* і *плаття з шовку* чи лексеми *мовознавство* і *лінгвістика* тільки тому, що вони мають ту саму предметну віднесе-

ність. Тотожною в активних і пасивних конструкціях є загальна схема відношень ‘суб’єкт – дія – об’єкт’, що узагальнює реальну (денотатну) ситуацію, однак власне мовні й логічні смисли цих речень – різні, як різні й граматичні значення морфологічних форм, що реалізуються в них [1, 58].

Станова характеристика дієслова, – на цьому наголошує багато вчених [5, 90–91; 28, 71; 30, 141–147; 32, 5–45], – зумовлена структурою речення, елементи якого є носіями певної семантики. Тотожні формальні зміни ($V \rightarrow V\text{-ся}$) тільки на перший погляд конституують актив – пасив як однотипне протиставлення, однак у структурі речення конкретні лексичні репрезентанти вносять семантичні відтінки до загального значення пасивності:

Мати прибирає кімнату – Кімната прибирається матір’ю (стан ‘матеріальної дії’, виконуваної суб’єктом-особою).

Студент виконує завдання – Завдання виконується студентом (стан ‘абстрактної дії’, виконуваної суб’єктом-особою).

Декан відкриває засідання – Засідання відкривається деканом (стан ‘нематеріальної дії’, виконуваної суб’єктом-особою).

Вітер гойдає дерева – Деревя гойдаються вітром (стан ‘конкретної дії’, виконуваної суб’єктом-явищем природи) – *Деревя гойдаються від вітру* (стан ‘каузальної дії’, зумовлений суб’єктом-явищем природи, що є непрямым виконавцем дії).

Перші три відтінки значення активу – пасиву малопомітні, а четверте значення, яке межує з іншим – каузальним, є активно-пасивно-каузальним. У когнітивному аспекті різні станові форми – це “засіб доступу до мисленнєвих операцій”, які в мовленні створюють функціональний семантичний потенціал стану [13, 181].

Семантичних типів станових моделей набагато більше. “Стан належить до тих явищ мови, які неможливо виміряти малою мірою” [30, 147], тому що “становя семантика як частина загальної семантики належить до філософії мови і теорії пізнання: вона узагальнює властивості речей бути з’єднаними між собою і називає ці зв’язки та відношення” [13, 181]. Тому перспективним видається дослідження стану у сфері семантичного синтаксису та когнітивної лінгвістики.

Той факт, що кожне дієслово може мати два чи три станові значення, а іноді й більше, було помічено давно [10, XXVII;

2, 347]. При цьому поза контекстом, поза відношеннями між словами в реченні досить часто неможливо визначити становау характеристику дієслова:

<i>б'ється</i>	<i>головою об стінку</i>	(зворотний)
	<i>на шаблях</i>	(взаємний)
	<i>як риба об лід</i>	(середній)
	<i>серце</i>	(середній чи спільний)
	<i>посуд дитиною</i>	(='ким', пасивний)
	<i>посуд швидко</i>	(='має властивість', активний).

Однак навіть – і досить-таки часто – контекстне вживання не завжди може дати однозначної вказівки на станове значення. Напр.: *Книга легко читається, Міст розводиться, Мені снився дивний сон...* [20, 184–185] або у прикладах до словникових статей [СУМ V] як ілюстрація пасиву: *Дверні полотна навішують-ся* (ким? чи 'мають властивість') *до дверних коробок за допомогою спеціальних шарнірних завіс* (В. Пархоменко); *Йому нагадалася Катруся з сльозами в очах* (Н. Кобринська).

У реченнях *Дитина б'є посуд, Посуд б'ється¹_(пасив) дитиною, Посуд швидко б'ється²_(зворотн.); Я миюсь у ванній, Посуд миється¹_(пасив) гарячою водою, Кришталь гарно миється²_(зворотн.); Робітники будують дім, Дім будується¹_(пасив) робітниками, Сім'я довго будується²_(зворотн.)* словоформи *б'є* – *б'ється²*, *миюсь* – *миється²*, *будують* – *будується²* мають такі самі семантичні підстави об'єднання в одну лексему, як і словоформи *б'є* – *б'ється¹*, *миюсь* – *миється¹*, *будують* – *будується¹*. Тому нелогічним є віднесення словоформ *б'ється¹*, *будується¹*, *миється¹* і *б'ється²*, *будується²*, *митися²* до різних словникових статей.

Лексичні та граматичні значення дієслів і утворених від них -ся-дієслів зумовлені перетворенням предиката дії в предикат стану [5, 90] і, отже, виявляються не в межах словоформ однієї лексеми, а в межах різних лексем. Це підтверджується багатьма чинниками. Зокрема, такими:

- нерегулярністю станових кореляцій – між дієсловами на -ся і множинністю різноманітних значень постфікса -ся не існує чіткої кореляції;

- у системі дієслова співіснують різні за лексико-семантичним наповненням групи -ся-дієслів, з-поміж яких досить чи-

сельними є такі, які поєднують кілька значень, у тому числі й пасивне: *зміцнятися, митися, обніматися*;

- не словозмінним, а словотвірним статусом формальних показників стану;
- неокресленістю меж дієслів, що можуть мати і мають пасивне значення (з одного боку, далеко не всі дієслова мають теоретично можливі форми пасиву, а з другого – немає навіть приблизного переліку груп дієслів, що мають або потенційно можуть мати форми пасиву).

А тому мають рацію ті вчені, котрі вважають, що немає ніякого особливого пасивного значення. Це значення, яке традиційно приписується дієслову в пасивній конструкції. “Специфіка всіх пасивних конструкцій не в наявності пасивного значення, а в тому, що в них на відміну від активної конструкції лексично позначений суб’єкт не займає центральної граматичної позиції першого актанта – підмета” (32, 29).

Сучасні українські дієслова на -ся порівняно нові, початок їх творення припадає на XIV ст. (*ся* ще не був повністю морфологізований), а завершення – на XVIII – початок XIX ст. (постпозиційне морфологічне закріплення *ся*) [26, 32, 94, 150]. Вони утворилися з колишніх перехідних дієслів, що керували знахідним відмінком зворотного займенника *себе*: *внтрачати ся* → *внтрачатися*, *вншивати ся* → *вншиватися*. Приєднавшись до дієслова, -ся втратило свій визначений смисл зворотного займенника, а дієслово набуло зворотного значення “щодо тієї дії, яка ним виражається...” [21, 77–83], і при цьому перебрало на себе різні значення відмінків займенника. Цим зумовлюється різноманітний спектр лексичних значень -ся-дієслів і відмежування їх від відповідних дієслів без -ся. Однак інваріантне значення ‘самодостатня, незалежна дія’, ‘зосередження дії в собі’ [21, 83; 35, 245–246] властиве всім -ся-дієсловам, і реалізується воно у площині не словозмінних, а словотвірних значень: взаємності (*битися, миритися*); якісної характеристики дії (*скло б’ється*); інтенсивності дії (*білітися*); спрямованості дії (*будуватися*_{актив.}) та пасивності (*будуватися*_{пасив.}). За визнання багатозначності слова є нелогічним і необґрунтованим віднесеність лексично близьких *будуватися*_{пасив.} і *будуватися*_{актив.} до різних лексем: *будуватися*_{пасив.}

(= *будувати*), а *будуватися*_{актив.} (= *будуватися*). Адже -ся-дієслова, окрім того, що вони вирізняються семантикою стану, мають переважно і свої власні лексичні значення: *вести* ‘про рух’ ≠ *вестися* ‘відбуватися’; *доводити* ‘до певного місця’ ≠ *доводитися*¹ ‘бути необхідним’, *доводитися*² ‘про спорідненість’; *дути* ‘повітря’ ≠ *дутися* ‘ображатися’; *жалувати* ‘виявляти прихильність, ласку тощо’ ≠ *жалуватися* ‘жалітися’; *стати* ‘про вертикальне положення’ ≠ *статися* ‘відбуватися’.

Виразною також є морфемна і парадигматична своєрідність -ся-дієслів. За морфемним складом вони складніші на одну постфіксальну морфему: *в-ми-ва-ти* – *в-ми-ва-ти-с’а*. Парадигматично, – що показово, – вони мають тотожну з -ся-дієсловами систему словозміни (на цю особливість -ся-дієслів звернув увагу П. Кузнецов [19, 343–344]):

у с і ч а с и :

вмивай-у...-ут’; буд-у...-ут’ вмивати; вмива-в-ø, -л-а, -л-о, -л-и; вмивай-у...-ут’-с’а; буд-у...-ут’ вмиватис’а; вмива-в-ø-... -л-и-с’а;

у с і с п о с о б и :

*вмивай-ø, -мо, -те; хай вмивай-е, -ут’;
вмивай-ø, -мо, -те-с’а; хай вмивай-ет’-, -ут’-с’а;
вмива-в-ø, -л-а, -л-о, -л-и би/б;
вмива-в-ø-, -л-а-, -л-о-, -л-и-с’а/с’ би/б’;*

в и д и :

*вмивати – вмити;
вмиватис’а – вмитис’а;*

в і д і є с л і в н і у т в о р е н н я :

*вмивай-учи – вми-вши;
вмивай-учи-с’ – вми-вши-с’.*

Ся-дієслова мають таку саму типову парадигму, як і дієслова без -ся, але при цьому відрізняються від них своєрідною парадигматичною структурою: вони мають перервану словозмінну основу (*вмива-...-с’а*) і свій, дещо відмінний від дієслів без -ся, набір флексій та особливості заповнення особово-(родово)-числової парадигми [15, 41–48].

Класичною формою вираження пасивності вважають 3 особу однини та множини -ся-дієслів. Але в літературній мові загалом переважають форми 3 особи (не-особи, невласне особи), що зу-

мовлюється особливостями структурної своєрідності та комунікативної спрямованості тексту, в основі якого лежить монолог [34, 115]. Форма 3 особи є конструктивним елементом монологічного мовлення і тому не має жодних морфологічних, семантичних та будь-яких інших обмежень щодо свого функціонування. Тож цілком зрозуміло, що й у випадку з пасивом панівною є саме ця словоформа.

Однак досить широко в цій функції використовуються родові форми (чоловічого, жіночого, середнього роду; форми множини) минулого часу дієслів недоконаного виду. За частотністю вживання вони конкурують із формами 3 особи*: *Труд його **нагороджувався**. Ніхто не мав ніколи ліпших від нього свідощів* (Н. Кобринська); *Набрела я й хатку таку, що **наймалась**, а грошей нема* (Марко Вовчок); *Цілу ніч у пригоді... **насипались** землею лантухи, **плелися** тури з верболозу і **набивались** глиною* (М. Старицький). Обмеження щодо вираження пасивності мають форми минулого часу доконаного виду, що пояснюється несумісністю видової семантики завершеності (як і при творенні форм теперішнього часу) з пасивністю форми, хоч потенційно вони цілком можливі: *Капельюхи **знялись** ніби за наказом, Невідомо на що **витрапились** мої найкращі роки, Чому саме ця подія **запам'яталася** так надовго?*

Значення пасивності можуть передавати і форми 1 та 2 особи (якщо дія спрямована на особу, а суб'єкт виконання дії – 'невизначений колектив' [Шахматов, 479]): *Я тимчасово **призначаюсь** на цю посаду; Ви **звинувачуєтесь** у некомпетентності.*

Найбільші – але не абсолютні – обмеження мова накладає на вживання пасивного інфінітива. Однак частота вживання інфінітивної форми в мовленні загалом невисока: вона коливається в межах 2–7%, за В. Русанівським [25, 427], або 15%, за Е. Steinfeld [37, 26–27], від загальної кількості всіх дієслівних словоформ. Так, пасивним є інфінітив недоконаного виду як компонент форми майбутнього часу: *Наша угода **буде вважатися** недійсною, якщо Ви не дотримаєте свого слова; Антитерористичні заходи **будуть застосовуватися** Америкою ще три-*

* Приклади зі Словника української мови: В XI т. – К., 1970–1980.

валий час; складеного дієслівного присудка: *Зала швидко почала заповнюватися глядачами; Пропозиції щодо нового правопису української мови продовжують обговорюватися у пресі; Передвиборча агітація могла б з успіхом проводитися, якби вчасно був прийнятий закон про вибори.* Пасивний інфінітив доконаного виду також можливий: *Головне для кандидатів у депутати – зарекомендувати себе, запам'ятися виборцям**. Тож позбавляти інфінітив значення пасивності немає жодних підстав. Станова своєрідність інфінітива, як і будь-якої іншої дієслівної словоформи, виявляється не морфологічно, а синтаксично в контексті речення.

Отже, дієслова і -ся-дієслова – це завжди різні лексеми: -ся змінює й/або ускладнює семантику вихідного дієслова, його парадигматику й синтагматику. У словниках дієслівні лексеми репрезентують два – різні за формою вираження – інфінітиви. Лексикографічна практика подавати -ся-дієслова окремими словниковими статтями, започаткована В. Далем, практично умотивована можливістю вживання його в різних значеннях, у тому числі й пасивному, адже “будь-яке дієслово здатне перейняти всі зміни, що відповідають думці, смислу, значенню його: умійте вжити його; і ви вдалим застосуванням у новому смислі миттєво створили цілий ланцюг нових для нього переходів. Так звані стани” [10, XXVII–XXVIII].

Станові значення – це значення певних типів конструкцій, а не окремо взятих дієслівних форм. “Дієслівна форма сама по собі, за будь-якого способу її морфологічного оформлення, не може бути визначена зі станового погляду і не виражає “станового значення” поза її зв’язками з іншими елементами речення. <...> Станова парадигма кожного дієслова визначається його лексичним значенням: різні лексико-семантичні класи дієслів мають різні набори станових розрядів. З іншого боку, кожен становий розряд характеризується певною структурою лексико-синтаксичного оточення дієслова” [28, 71–72].

---

* Цікаві приклади вживання російського інфінітива в пасиві наводить Н. Янко-Триницька [35, 81–148].

Ся-дієслова звичайно називають зворотними, а дієслова без -ся – незворотними. Ще В. Даль і М. Некрасов звертали увагу на те, що особливою ознакою у слов'янських мовах є дві категорії (форми) дієслова: проста – із закінченням **-ти**, складна – із закінченням **-ти + -ся** [10, ; 21, 82–83]. З погляду сучасної мови -ся-дієслова носіями сучасної мови не сприймаються як складні, утворені від інфінітива і частки **ся**. З плином часу ця частка “стала звичайним додатком у кінці, зробилася суто твірною формою <...> дієслова, поділивши його на дві категорії: на дієслова із закінченням **ть** без **ся** і з закінченням **ть** із **ся**” [21, 71] – дієслова незворотні та зворотні.

Зважаючи на значну кількість зворотних дієслів в українській мові (33%), які мають власні, відмінні від незворотних, значення, на власну морфемну і морфологічну структуру та парадигматику, валентнісні ознаки, більш логічним є визнання в сучасній українській мові двох самостійних інфінітивів: незворотного – на **-ти**; зворотного – на **-ти-ся**, кожен із яких є репрезентантом різних дієслівних лексем (а не чотирьох українських інфінітивів як слівформ одного дієслова (*повторювати, повторюватися, повторити, повторитися* [9, 406–407])). Відомі мови, у яких є більше ніж один інфінітив. Так, в естонській, вепській, комі-зирянській і комі-перм'яцькій функціонують два, у фінській чотири інфінітиви, які мають свої формальні показники (напр., в естонській інфінітиви на **-ma** і на **-da**). Свого часу ще А. Чаплін писав: “Якщо взяти *неокончателное наклонение* за корінь дієслова, то можна стверджувати, що в <...> мові кількість дієслів визначається кількістю *неокончателных наклонений*” [33, 39].

Що ж до стану як категорії не морфологічної, а лексико-синтаксичної, то, безумовно, інфінітиву ця категорія властива. У -ся-інфінітиві, що є репрезентантом інваріантної дієслівної лексеми, міститься потенційна множинність різноманітних лексичних, граматичних і станових значень. Категорія стану має подвійну сутність – потенційно-реальну: вона потенційно властива дієслівній лексемі як парадигматичній одиниці мови й реально може бути реалізована лише в мовленні, якщо дієслівна словоформа (інфінітивна також) уживана у відповідному контексті.

1. *Бондарко А. В.* Теория морфологических категорий. – Л., 1976;
2. *Буслаев Ф.* Историческая грамматика русского языка. – М., 1959;
3. *Веренк Ж.* Диатеза и конструкции с глаголами на **-ся** // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1985. – Вып. XV. – С. 296–301;
4. *Виноградов В. В.* Категория залога // *Виноградов В. В.* Русский язык: Грамматическое учение о слове. – М., 1986. – С. 491–528;
5. *Вихованець І. Р.* Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К., 1988;
6. *Городенська К. Г.* Дієслово // *Вихованець І. Р., Городенська К. Г.* Теоретична морфологія української мови. – К., 2004;
7. *Городенська К. Г., Кравченко М. В.* Словотвірна структура слова. – К., 1981;
8. *Горпинич В. О.* Українська морфологія. – Дніпропетровськ, 2002;
9. *Грищенко А. П.* Дієслово // Сучасна українська літературна мова / Під ред. А. П. Грищенка. – К., 1997;
10. *Даль В.* Толковый словарь. – Т. I (А–З). – М., 1935;
11. *Жовтобрюх М. А.* Українська літературна мова. – К., 1984;
12. *Загнітко А. П.* Теоретична граматики української мови. Морфологія. – Донецьк, 1996;
13. *Ильина В. Ф.* Категория залога русского глагола в многомерном пространстве языка // Русский язык: исторические судьбы и современность: III Международный конгресс исследователей русского языка (Москва, МГУ им. М. В. Ломоносова, 20–23 марта 2007): Труды и материалы. – М., 2007. – С. 181. Див.: *Бондарко А. В.* Грамматическое значение и смысл. – Л., 1978;
14. *Исаченко А. В.* Грамматический строй русского языка в сопоставлении с словацким: Морфология. – Братислава, 1960;
15. *Козленко І. В.* Флексивна система дієслова в українській мові // Вісник Київ. ун-ту. Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика. – Вип. 9. – 2000. – С. 41–48;
16. *Клобуков Є. В.* Возвратные глаголы // *Касаткин Л. Л.* и др. Краткий справочник по современному русскому языку. – М., 1991;
17. *Клобуков Е. В.* Структура русского глагольного слова и принципы морфемного членения // Славянская филология. Вып. 9. – М., 1973. – С. 146–162;
18. *Крылов С. А.* О различиях между трактовками залога в русском языке // Русский язык: исторические судьбы и современность: III Международный конгресс исследователей русского языка (Москва, МГУ им. М. В. Ломоносова, 20–23 марта 2007): Труды и материалы. – М., 2007;
19. *Кузнецов П. С.* Категория залога // Современный русский язык / Под ред. В. В. Виноградова. – М., 1954. – С. 333–355;
20. *Милославский И. Г.* Морфологические категории современного русского языка. – М., 1981;
21. *Некрасов Н.* О значении форм русского глагола. – Спб., 1865;
22. *Пешковский А. М.* Русский синтаксис в научном освещении. – М., 1956;
23. *Півторак Г. П.* Інфінітив // Українська мова. Енциклопедія. – К., 2004. – С. 228–229;
24. *Потебня А. А.* Из записок по русской грамматике. Т. I–II. – М., 1958;
25. *Русанівський В. М.* Дієслово // Сучасна українська літературна мова. Морфологія. – К., 1969;
26. *Русанівський В. М.* Структура українського дієслова. – К., 1971;
27. Русская грамматика. Т. I. – М., 1980;
28. *Сильницький Г. Г.* Глагольная валентность и залог // Типология пассивных конструкций. Диатезы и залогов. – М., 1974. – С. 54–72;
29. Словник української мови: В 11 т. – Т. V. – К., 1974;
30. *Тегай Л. Е.* Возвратные глаголы и залог // Вісник Київського університету. Українська філологія. – 1981. – Вип. 23. – С. 141–147;
31. Украинская грамматика. – К., 1986;
32. *Храковский В. С.* Пассивные конструкции // Типология пассивных

конструкций. Диатезы и залого. – М., 1974. – С. 5–45; 33. Чаплин А. О разделении глаголов // Труды общества любителей российской словесности. Ч. I. Сочинения в прозе и стихах (Т. XXI). – 1822; 34. Щерба Л. В. Современный русский литературный язык // Щерба Л. В. Избр. работы по русскому языку. – М., 1957. – С. 113–129; 35. Янко-Триницкая Н. А. Возвратные глаголы в современном русском языке. – М., 1962; 36. Янко-Триницкая Н. А. Производные и непроизводные основы возвратных глаголов // Русский язык в школе. – 1957. – № 4. – С. 30–36; 37. Steinfeldt E. Dictionnaire des frequences de mots dans la langue russe moderne. – 1969.

В статье обосновывается статус инфинитива с постфиксом -ся как репрезентанта глагольной лексемы с собственной парадигматикой и синтагматикой. Два отличных по форме выражения инфинитива – невозвратный и возвратный – должны быть последовательно представлены в нормативных грамматиках и словарях.

Ключевые слова: глагол, возвратный глагол, инфинитив, стан, пассивное значение, парадигма глагола.

The article explains the status of the infinitive with the postfix -ся as a representative verb lexeme with its own paradigmatics and syntagmatics. Two different expressions of the form of infinitives – non-reflexive and reflexive - should be consistently presented in the standard grammars and dictionaries.

Key words: verb, reflexive verb, infinitive, state, passive meaning, a paradigm of a verb.

ФОНОСТИЛІСТИКА

*Людмила Українець
Полтавський державний педагогічний університет ім. В. Г. Короленка*

КОНОТАЦІЯ ПУНКТУАЦІЙНИХ ЗНАКІВ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЕТИЧНІЙ МОВІ ХХ ст.

У статті зроблена спроба охарактеризувати конотаційний потенціал розділових знаків (коми, тире, двокрапки, знака оклику, знака питання) та їх роль у формуванні художньо доцільної тональності української поетичної мови ХХ століття.

Ключові слова: конотація, пауза, кома, тире, двокрапка, три крапки, знак оклику, знак питання, українська поетична мова, асоціація, лінгвістичні одиниці.

У писемній формі поетичної мови ритм як “основна сила, основна енергія вірша” [23, 682] ґрунтується й на паузах, зафіксованих різними розділовими знаками, які в художній формі комунікації завжди були естетично зумовленими й залишалися при цьому додатковим носієм значення, набуваючи ознак конотативної домінанти. Ці небуквені елементи письма української поетичної мови підпорядковувалися членуванню тексту згідно із синтаксичними, смисловими (логічними), інтонаційними (як показника ритмомелодики мовлення) та іншими особливостями мовлення, відображаючи ті ознаки писемної форми художнього спілкування, “які не можуть бути передані літерами <...>” [11, 521]. Свого часу І. Бодуен де Куртене класифікував розділові знаки за співвіднесенням їх зі змістом висловлювання й окремо виділяв ті, що “підкреслюють передусім семасіологічний бік, указуючи на настрій того, хто говорить, чи того, хто пише, і на його ставлення до змісту, що виявляється письмово” [5, 238–239]. Такими він вважав знак оклику та знак питання й крапки. Але й другий тип розділових знаків, що нібито безпосередньо стосуються морфологічної категоріалізації (до них він відносив кому, крапку з комою, крапку, двокрапку, тире, дужки тощо) часто під пером вправного майстра поетичної мови стають виразно семасіологічними. Сучасні українські мовознавці (А. Бурячок) підкреслюють суто прагматичну функцію окремих розділових знаків у витворенні пауз української літературної мови, що безпо-

середньо впливає й на конотаційні властивості поетичного мовлення: “<...> деякі знаки вживаються в ідеографічно-оцінній функції (крапка – при скороченні слова, знак питання в дужках у цитаті як вираз сумніву чи здивування, знак оклику в дужках у цитаті як вираз здивування, обурення або підкреслення <...>” [10, 503]. І хоча “звичайна пунктуація з крапками, з комами, питальними й окличними знаками занадто бідна й маловиразна порівняно з відтінками емоцій, які зараз <...> людина вкладає в поетичний твір” [23, 693], однак більшість класиків (А. Чехов, К. Паустовський) вважає розділові знаки “нотами при читанні” [Цит. за: 22], часто-густо маркуючи кожну пунктограму цілою системою емоційних та смислових конотацій, тому-то поетична пунктуація в кожного художника слова така своєрідна й навіть неповторна. Саме неповторний конотаційний характер української поетичної мови, зініційований паузами розділових знаків, і став об’єктом дослідження в цій статті. Предметом уваги послужили паузи тих розділових знаків, які в поетичній мові ХХ ст. набули статусу конотонімів, тобто субстанціонально-цільових параметрів фонетико-графічних явищ. Оскільки конотаційний потенціал пауз у поетичній мові ХХ ст. ще не був предметом розгляду, то вивчення його в руслі ідіолектних рис естетичного типу комунікації видається нам цілком своєчасним, а відтак актуальним.

Українська поетична мова має високий конотаційний потенціал завдяки паузам, зафіксованим на письмі комою, що первісно означувала частину періоду, цезуру [9, 242], а сьогодні виконує функцію відокремлення функціональних одиниць лексико-семантичного та синтаксичного рівнів. Справді, немає жодного письменника, котрий би у ХХ чи ХХІ столітті своєю творчістю не втілював у життя заповіт великого Кобзаря: “*Не минайте ані титли, Ніже тії коми...*” [30, 291]. У художній формі спілкування пауза ком набуває додаткової інформативної значущості навіть тоді, коли з погляду звукового орнаментування художнє мовлення, здавалось би, нічим особливим не вирізняється. Ілюстрацією слугує, приміром, мова Д. Фальківського, який, на думку Ю. Лавріненка, “<...> не вніс у поезію свого часу якихсь нових поетичних засобів. Його “модернізм полягав у тому, що він оберемком захопив і приніс у свою поезію всю суму своїх життєвих переживань,

що він це зробив “дійсно “просто” і без фальшивої інтонації” [19, 252], що, зрештою, визнавав і сам митець:

*Комусь дано творить діла великі,
Що ниткою простягнуть в віки,
А з мене досить, що не був дволикий,
Що серця не міняв на мідяки <...> (Д. Фальківський)*

Семантично доцільні паузи, зафіксовані комами, ініціюють конотацію спокійної, сказати б, інтимно-довірливої, інтонації розмовного типу мовлення, а це, віддзеркалюючи психологічний стан ліричного героя в конкретній мовленнєвій ситуації, є дієвим художнім прийомом для сприйняття української поетичної мови як комунікативної системи національного зразка. Власне, і Д. Фальківський, чия поетична мова завдяки паузам, закріпленим на письмі цим розділовим знаком, звучить так щиро й переконливо, вважав їх швидше репрезентантами емоційно-експресивної тональності (теплої, лагідної), аніж функціональними диференціаторами семантики висловлювання:

*Я все ж радий, що кожному кому
В своїх піснях я напоїв теплом... (Д. Фальківський)*

У поетичному різновиді української мови ХХ–ХХІ ст., як зрештою, й у ХVІІІ–ХІХ ст., триває активне увиразнення функцій коми саме в художньо опоегизованому мовленні. У цьому зв’язку слід говорити про породження відповідною паузою конотацій, широкий спектр яких характеризує передовсім ідіостиль автора. Наприклад, чи не найяскравіші конотації спостерігаємо в поетичній мові М. Бажана, ритмічна організація якої сповна виявила первісно закладений потенціал паузи ком як елемента карбування, чекання. Саме карбованими ритмами на ґрунті паузи “чеканки” по-різному, але завжди емоційно й винятково яскраво напружує уяву читача така структура поетичної мови:

*<...> Шалений марш напружень і енергій,
Салют,
і виклик сурм,
і натиск,
і алярм (М. Бажан)*

Філігранно виписана на ґрунті синтаксичних конструкцій однорідності, коли члени речення перебувають в однакових синтаксичних відношеннях, ця поетична мова відразу впадає у вічі своєрідною градаційною цезурою, що увиразнює, підкреслює семантичну домінанту ритму. Відчуття фізичного напруження формує, без усякого сумніву, й зорова асоціація – розташування кожного наступного слова з нового рядка зі значно тривалішим абзацом-відступом, відтак поетична мова інкрустована емоційними ритмічними малюнками, тобто стилетвірною конотацією.

“Супроводжуючи інтонаційно-сміслову частину тексту” [11, 521], паузи тире в українській поетичній мові є також одним з інструментів породження стилетвірної конотації:

*М'язами – міцні як криця –
кров'ю – сильна як смола –
з'єднали ми – боролись блискавицями –
рух мети.
З-під землі –
рудами –
землю давили ми –
порепалась земля.
З громом –
пожарами –
вискочили ми –
захопили (М. Семенко)*

Емоційно багатші безсполучникові речення з відносно залежними компонентами, які спираються на причиново-наслідкові відношення, дозволяють митцеві досягти художнього ефекту ритму ходи, яку М. Семенко задекларував навіть у назві твору – “Ми йдем”. Авангардист і панфутурист, змальовуючи на початку ХХ ст. соціально значущі події, використовує паузи тире, щоб досягнути максимальної динаміки подій, а відтак – і зростання емоційного впливу на адресата мовлення:

*Огонь, огонь –
– рук наших всечистий
племінь –
– Огонь!
Огонь! (М. Семенко)*

І все ж конотаційні властивості паузи тире частіше підпорядковані імпресіоністичному відображенню світу. Тому стають засобом фіксування летких поетичних відчуттів і скороминущих образів, зосібна навіть виявом музичного начала в поезії. Імпресіонізм відчуття на грані дотику, погляду, миттєвості думки – це та конотація, яка посилює емоційність поетичної мови, робить її неповторною й на різних життєвих етапах для багатьох митців є маркером світобачення та світорозуміння:

*Птах – ріка – зелена вика –
Ритми соняшника.
День біжить, дзвенить-сміється,
Перегулюється! (П. Тичина)*

Ця поетична мова раннього П. Тичини привертає увагу саме конотаційними властивостями пауз, за якими легко вгадуються стрімкі пориви вітру, ритмічно впорядковані завдяки графіці – своєрідному вживанню тире. У збірці “Сонячні кларнети” цю конотацію великого співця нової ери помітив В. Стус, осягаючи виражальні засоби поетичної мови внутрішнім зором поета й оцінюючи її з позицій науковця як риси поетичної майстерності П. Тичини. Тому його висновок про мову “ніжного лірика з неповторним поетичним голосом” неймовірно точний і винятково місткий: у П. Тичини “вислів <...> не встигає за відчуттями” [27, 119]. Чи не найточніше такими okazіональними паузами поети моделюють емоційні конотації на ґрунті психологічного осмислення вічних почуттів людини – кохання. У цьому зв’язку естетично довершеною й конотаційно маркованою є пауза як ідентифікатор стрімкості перебігу цього почуття:

*Осінь – зима – весна – літо
І вона – все інша – вона
Все далі – за нею – летіти
І весна – зимою – весна
Тиждень назад – вчора
І сьогодні – кохання біль <...> (М. Семенко)*

Оскільки для М. Семенка це почуття завжди було позначене болем, то паузи, графічно зафіксовані тире, він використовував

для імпліцитного моделювання згустку страждання, що вгадується за цим знаком як невербальною репрезентацією обірваних думок, крику:

*< ... > кохання
я тобі – я тобі несучу –
і чому тільки мені – не знаю я –
і дивуюсь – і не розумію – й не вірю їй –
і її життя – своє з плямами –
печально й мовчки змірюю – <...>
і навіть мені – ще одна
і навіть болюча – мені – рана <...> (М. Семенко)*

Пауза тире в гендерному варіанті поетичної мови, загалом, є показником конотаційної поліфонії, за якою – і біль кохання, і хаотичність мислення, й імпресіоністичні мазки фотографічного типу, і запевнення в безпорадності перед невідворотністю страждання, і така щемна жіноча розгубленість:

*... я надто любила.
Я – надто... Я – ні, вже ніколи...
Я хочу війни.
Піти – і напитися.
Куля – навиліт.
На – крила (М. Кіяновська)*

У середині та в кінці ХХ ст. представники НЙГ “абсолютизують естетичні можливості руху, ілюзорних зображень та оптичних заломлень” [2, 11]. У своїй нереферентній ліриці, що спирається на “онейричні асоціації” (термін О. Астаф’єва), вони витворюють ідіолектну поетичну мову, яка, однак, тісно пов’язана з українською духовною традицією, вражаючи незвичністю, згущеністю, хвилюючою неповторністю саме завдяки паузам, що актуалізуються тире як своєрідним конотонімом. Поетичну мову якого б вірша Е. Андіївської ми не аналізували, – “Кав’ярня з ухилом в метафізику”, “Закоханий літній дощ” чи “Спокуси святого Антонія”, – привертають увагу паузи тире як параметр виняткової значущості цього художньо-стилістичного прийому, а отже, і конотаційного маркування поетичної мови:

*Весь красвид – на боці – кашалот,
Де пагорбам – всі пальці – перемито.
В повітрі хутірець (дзвіниця – вниз, як мати)
Молочні губи закаляв в смоли (Е. Андіївська)*

Окремої уваги потребують конотації пауз, зафіксованих двокрапкою. Відомо, що пауза двокрапки навіть у давній мові вживалася в “пояснювально-роз’яснювальній функції” [6, 122], відокремлюючи слова й відрізки тексту один від одного. Зумовлюючи інтонацію переліку чи супроводжуючи роз’яснення на причиново-наслідковій основі, зокрема й при прямій мові, такі паузи, здавалось би, позбавлені будь-якої можливості породжувати конотації. Однак у період розвитку поетичної мови на початку ХХ ст. митці різних напрямків і стилів (часто протилежних один одному за ставленням до художньо-естетичних засад поезії) у своєму нестримному бажанні здолати стереотипи попередньої культурної мовної традиції застосовували епатажні художньо-естетичні прийоми моделювання конотацій цим знаком особливої паузи як показник власного (а частіше оказіонального!) світобачення. Для моделювання авторської паузи на основі двокрапки замість слів автора П. Тичина використовував системно – “Пастелі” (“Випив доброго вина...”), поезія “По хліб шла дитина...”, поема “Золотий гомін” – на початку відповідного рядка:

*По хліб шла дитина – трояндно!
: тікайте! стріляють, ідуть.
Розкинуло ручки – трояндно ....
Ні бога, ні чорта – на бурю!
: гей, стійте! Знайдем і в церквах.
Знялось гайвороння – на бурю...(П. Тичина)*

Образність поетичної мови цієї мініатюри вибудована на формуванні конотації *стрімкості* подій, що підпорядковані семантичним конотаціям лексеми *тікайте!* Слова автора – “так звані конструкції прямої мови з участю супровідних пояснень мовця (ремарок)” [16, 297] – сприймалися б у цьому випадку як компонент уповільнення з поступальним розвитком уточнювальної відповідної інтонації, тоді як митець прагнув до особливої, миттєвої динаміки. Інколи пауза, зафіксована двокрапкою, формує конота-

ційні нашарування, безпосередньо пов'язані з моделюванням у свідомості мовця предикативної частини неповного двоскладного речення, функціонально еквівалентного словам автора:

Сліпі: де ж те неба – я не бачу?

Глухі: мені здається, правду я б почув!

Каліки: плачу,

Од болю кричу! (П.Тичина)

Цей фонетично маркований еліпсис “не тільки узгоджується з комунікативною метою речення, а й допомагає досягнути її найбільш природним і зручним способом, економно, без повторення вже сказаного і відомого, без називання зрозумілого” [15, 262]. Немає жодного сумніву, що такими паузами досягається **психологічна конотація** особливо довірливого контакту між митцем та потенційним учасником цього художньо утаємниченого діалогу, коли “учасники розмови <...> настільки знають один одного, <...> що взаємно розуміються з першого слова, зі словесного натяку чи напівнатяку <...>” [15, 262]. Цьому, безперечно, сприяє передовсім “уся сукупність обставин, за яких відбувається мовлення” [15, 263], зокрема й набутий досвід унаслідок спільної участі в яскравих, соціально значущих подіях:

: здрастуй! здрастуй! – сиплеться з очей.

Тисячі очей...

Раптом тиша: хтось говорить.

: слава! – з тисячі грудей (П. Тичина)

Однакові, на перший погляд, двокрапки формують різні за стилістичним маркуванням паузи: якщо перша okazіонально символізує єдність у несподіваному пориві мас, то друга цілком прогнозовано фіксує відношення наслідково-причинового розташування компонентів як традиційного структурування ланок синтаксичного утворення, що стало вже звичним для мислення українців, тоді як третя пауза двокрапки є ознакою миттєвої реакції велелюдного зібрання на висловлені ідеї. Зрештою, логіка наповнення поетичного мовлення символічною паузою пояснюється тим, що навіть у таких соціальних катаклізмах, як революція, поет прагнув побачити своєрідну красу й гармонію, хоч і розуміючи при цьому ступінь жаху і смертоносних руйнацій.

Можливо, тому він вважав, що “творці революції здебільшого лірики. Революція єсть трагічна лірика, а не драма” [28, 88]. Саме в контексті “жорстокого естетизму” соціальних змін (*Жорстокий естетизме! – й коли ти перестанеш любити з перерізаного горла? ...* [28, 85]) він намагався сформуванати таку систему символічних образів, яка б корелювала з новітніми тенденціями доби, її духом і гаслами. І все ж ніжний лірик П. Тичина в моделюванні паузами емоцій не міг відмовитися від оригінального “клярнетизму”, який він задекларував як власний шлях українського символізму: “спершу як українського варіанту міжнародного символізму, а потім і як цілком власної синтези поетичного стилю” [20, 589]. Пауза двокрапки йому знадобилася для відмежування стану закоханості ліричного героя від звичних (сказати б, буденних) явищ об’єктивної реальності:

*Випив доброго вина
Залізний день.
Розцвітайте, луги! –
: я йду – день –
Пасітесь, отари! –
: до своєї любові – день –
Колісково, колоски! –
: удень.
Випив доброго вина
Залізний день (П. Тичина)*

Справді, мав рацію О. Білецький, коли, аналізуючи творчість П. Тичини, звернув увагу на “цілковите здійснення знаменитого заповіту Верлена “Насамперед – музика!” [4, 128]. Із погляду фонетичного конотування поетичної мови паузами ще актуальнішими є спостереження В. Стуса за мовою – “безтілесною субстанцією”, “музичною рікою” – цього найніжнішого лірика доби: “Тут немає і натяку на предметний світ. Дається взнаки надлишок поетової енергії – шаленіють граціозні пристрасті й відчуття <...>. Тут і паралельне ведення кількох музичних мотивів, і членована по різних рядках, приблизно в одну шістнадцяту тривалості <...>. Вислів тут явно не встигає за відчуттям. А чіткіше фіксування самих відчуттів вносить не бажані для гармонії рит-

мічні перебиви” [27, 582]. Звукові засоби розширюють символізм саме системою конотацій, що є ніби макрокомпонентом загального поетичного образу, адже паузою, зафіксованою вертикально розташованими крапками, досягнуто розкладання подій на кілька форм та площин, які не накладалися одна на одну й при цьому створювали ілюзію миттєвості, своєрідний швидкісний рух образів, ніби погляд перескакував з об’єкта на об’єкт, у результаті чого виникало враження особистого перебування читача у просторі художніх образів. Але значно частіше паузи двокрапки стають для Тичини “дискретними спалахами авторського захоплення” [27, 581], коли його “радість – радість у собі, довірлива радість – тримається <...> на рівні дозмістовому, досмісловому, дологічному <...>” [27, 580]:

: виростем! – сказали тополі.

: бризнем піснями! – сказали квіти.

: розіллємось! – сказав Дніпро (П. Тичина)

В українській поетичній мові особливе конотаційне наповнення має пауза, зафіксована й трьома крапками, функція яких у нормативному вияві позначати “на письмі незакінченість або перерваність висловлювання, а також пропуски в тексті” [13, 639]. У поетичній мові пауза крапок – це символ грані психологічних можливостей людини, авторський дозвіл чи не найглибше зануритися в найпотемніші куточки його душі й серця, доторкнутися до безміру болю чи пізнати емоційну наснагу, потужність думки. Графічно засвідчена ще давньоруськими (староукраїнськими) писемними джерелами, пауза крапок протягом історії розвитку мови, зокрема й поетичного її різновиду, значно розширила свої можливості, пройшовши шлях від звичайного “відокремлення слів і більших відрізків тексту один від одного” [13, 639] до смислових нашарувань на емоційній основі.

Наприклад, на початку ХХ ст. саме в поетичній мові Олександра Олеся (“широкого й безпосереднього лірика, яким він і був усе життя” [25, 3]) можна простежити парадигму емоційних конотацій на ґрунті зіставлення антагоністичних почуттів, що їх віддзеркалюють паузи крапок. Це, власне, закономірно, адже, за словами М. Рильського, “мінливість настроїв поета-лірика – а він <...> був лірик

природжений – характерна для творчості Олесья” [25, 8]. Оскільки Олександр Олесь із покоління українських письменників періоду, позначеного революціями, а “віра в революцію для поета – це віра в **диво**, в те, що люди “здійснять мрії всі ураз” [25, 6], то це багато чого пояснює, коли йдеться про широку амплітуду емоційної тональності його поетичної мови, позначеної крапками:

*Не дивися в душу: труни там сумні...
В них надії, мрії, заміри мої* (Олександр Олесь)

На початку ХХ ст. цей знак є символом паузи, яка в поетичній мові була передусім маркером трансформування психологічного стану, пов’язаного із сумом, трагічними подіями в житті ліричного героя:

*Болить душа моя, болить...
Пекучий біль її проймає...
А день за днем пливе, біжить,
А там і смерть страшна чекає* (Олександр Олесь)

У поетичній мові початку ХХ ст. паузи, зафіксовані трьома крапками, справді конотативно акцентовані й функціонально багатопланові, передаючи трагічні психологічні характеристики, пов’язані із соціальними катаклізмами. “Завжди обертався він у колі неясних уявлень про те, що ж власне принесе трудящим революція, а іноді доходив і до зойків повного розпачу” [25, 6]:

*Ви мужа убили... лежить він в крові...
Я тайни не знаю, за що ви убили...
За що в його чорний зірчок в голові...
...Він лікар був добрий... його ви любили...
Я тайни не знаю, за що ви убили...* (Олександр Олесь)

і хвилювання про долю народу:

*Ворог... подужав нас... в полоні ми...
Нищатья сили народні. <...>
Пухнуть і гинуть голодні* (Олександр Олесь)

У поетичній мові Олександра Олесья паузи, позначені крапками, інколи передають конотацію, що детермінує не лише соціально зумовлені, а й глибоко ліричні почуття – кохання:

Постій... не плач! <...>
Замовкну я... уста стулю...
Люблю... люблю... люблю... люблю!..

У середині та кінці ХХ ст. конотація, породжена паузою крапок, швидше стосується спогадів ліричного героя про минуле кохання:

Мені це літо впало у лиман...
Цвів молочай... посічену солому
Везли з гарману...даленів гарман... (М. Вінграновський)

Конотація паузи формує дуже приємні й водночас неповторні враження:

- тугу за втраченим коханням:

Прийди, прийди... Нудьгую по тобі,
Нема кінця моїй журбі... (Олександр Олесь)

Озвись, приснився...
Вві сні хоч руку поклади...
Давно вже сльози не лилися...
Поплачем... разом...вдвох...прийди (Олександр Олесь)

- тяжкий фізичний стан:

Вечір... Навколо зима і зима...
Стомлене серце болить і дріма... <...>
...Розтануть сніги,
Все оживе, заспіва навкруги... <...>
Знову у тебе пісні полетять...
Хворий ти... як твої груди болять (Олександр Олесь)

- філософські роздуми, навіяні красою природи:

Жита! пригадую...
Як сон... дитячий, золотий (Олександр Олесь)
...На човні я... вітри співають.
Кричать чайки, кудись звучи... (Олександр Олесь)

Використання пауз на основі крапок формує тип конотації, де розніженість природи екстраполює гармонію душевного спокою й насолоди від шаленства “злив у білому вогні”:

Пекучий день... лісів солодка млява...

Смага стежок... сонливиці левад... (Л. Костенко)

• чи дослуховування:

Щось плаче ніби... чуєш?.. хто се?

То, певно, жінка... так і є! <...>

Як бідна в груді себе б'є... (Олександр Олесь)

Боюсь поворухнутись... тишина... <...>

Не знаю, хто... не бачу... озовись! <...>

Нема нікого... тиха тишина... (М. Вінграновський)

У кінці ХХ ст. Л. Костенко (“В маєтку гетьмана Івана Сулими”) використала цей пунктуаційний знак для формування паузи, наповненої конотацією філософських розмислів про час як темпорально-історичну категорію, що, акумулюючи мить і вічність, висвітлює значущі віхи не народу – нації:

Промчали хлопці – загула бруківка –

і тільки гриви... курява... і свист ...

лунких копит оддалений цокіт...

і ми... і степ... і жовтий падолист...

і цих дворів передвечірній клопіт...

А що такого? Підлітки на конях...

В маєтку гетьмана... Івана Сулими...

Строфа вибудована на додаткових семантичних нашаруваннях саме завдяки обірваності мовлення, де автор, окрім усього, свідомо уникає великих літер, і цей прийом є ознакою глибокого замислення й водночас ніби несподіваних зіставлень, що спричиняють формування історичних асоціацій. Сховані за аж занадто звичайними словами про цілком непомітну, побутову, на перший погляд, картину, вони породжують яскраву конотацію. Це марковано паузою-крапками, що детермінує інший рівень сприйняття поетичної мови – рівень невербальної думки, рівень внутрішнього осягнення явищ об’єктивної реальності, який і є, власне, основним в адаптації художнього замислу автора. Паузи в останніх двох реченнях аналізованого твору акцентують увагу на справді значущих для автора об’єктах зіставлення, підтверджуючи стратифікаційні властивості української поетичної мови.

Пауза знака оклику в поетичній мові – засобу естетичного відображення дійсності – вживається не тільки для “вираження вигуку, окличної інтонації” [7, 192], але і як символ особливих, невербальних змістових нашарувань конкретної паузи. А символ, як відомо, важливіший за тисячу образів. Маючи особливе графічне вираження, цей знак уже візуально викликав виразні асоціації на метафоричній основі. Не випадково поети, у чиїх творах, за словами Філіппо Томазо Марінетті, предмет та асоціація завжди поєднувалися в один лаконічний образ, особливо трепетно ставилися не лише до його розташування у вірші, а навіть до його своєрідного вигляду. Наприклад, для російської поетки М. Цветасвої це був “знак любови и безумья” (конотонім є імпліфікатором суто змістової парадигми), а відомому в середині ХХ ст. пародистові й літредактору В. Іванову він нагадував тополлю (домінують зорові асоціації). Уже на початку ХХ ст., коли українська поетична мова формувалася в результаті нетрадиційних підходів до її художньо-естетичних критеріїв, цей знак-символ набуває конотації, стаючи інформативно містким:

злилися достатньо <...>

блискними поглядами <...>

! Ви (М. Семенко)

На тлі беззмістовного звукового потоку така пауза, нетрадиційно зафіксована знаком оклику, зрозуміла й абсолютно доцільна, бо відсутність розділових знаків у графічній канві поетичної мови – це потужний генератор конотації безмежного захоплення, яке не передається словами, зате моделюється асоціативно. Безперечно, пауза, візуалізована знаком оклику, у такій естетичній функції виявляє динаміку думки й почуття автора, який ніби залучає читача-співрозмовника до співтворчості (теза, викладена свого часу ще В. Виноградовим), дозволяючи йому наповнити поетичну мову власними почуттями, однак залишаючи за собою право яскравою емоцією зафіксувати небувалий вияв цього почуття. Зауважимо: українській поетичній мові властива різка амплітуда емоційної тональності, пов’язаної із такими імперативними паузами. Несучи в собі конотацію категоричнос-

ті й безапеляційності, пауза, візуалізована знаком оклику, може викликати не зовсім позитивні емоції, будучи носієм інтелектуальних емотивів на ґрунті метафоричного зіставлення. Для Л. Костенко, наприклад, знак оклику – єдиний розділовий знак у поезії “Г” – асоціюється зі свічкою *із чорним полум’ям у руках мертвої істини*:

*Не ставте
не ставте
не ставте крапку над і
а якщо вже поставили
швидше перевертайте його догори дном
може б воно стало знаком оклику!
Бо тоді вже ніякий вітер
не задме цю свічку із чорним полум’ям
свічку із чорним полум’ям
Я цілком уявляю цю свічку в руках у мертвої істини.*

Щоб увиразнити єдину для неї асоціацію для такої паузи й максимально сконцентрувати увагу на цій конотації, Л. Костенко використала верліброву канву поетичної мови з єдиним імперативним наказом-запереченням, що й увінчується цим знаком категоричності й безапеляційності.

Конотація паузи, зафіксована в українській поетичній мові **знаком питання**, також досить виразна й в основному детермінована функціональним призначенням цієї графічної одиниці, що з’явилася в українській літературній мові лише у XVIII столітті як “розділовий знак для вираження питання” [8, 192–193]. Українські художники слова вже на початку XX ст. розуміли всю значущість конотаційного потенціалу цієї пунктограми, за якою – невідомі почуття та, зрештою, незвіданість життя на долоні всесвіту:

*Ще крок, ще мент, і сміх, й лемент,
А там – лиш **знак питання**.
Життя момент – малий фрагмент
В поемі існування (Б. Лепкий)*

Олександр Олесь (“*Хто ви? хто ви? з нагаями*”) насичує паузи, зафіксовані знаком питання, глибоким емоційним напруженням на тлі соціальних катаклізмів:

*Хто ви? хто ви? з нагаями
І з брязкучими шаблями?
Люди, кажеш? Ми не вірим:
Нащо дивився ти звіром? <...>
Як? – і сам дітей ти маєш?
Їх годуєш? їх кохаєш?
І для тебе це можливо?
Справді?.. диво, диво, диво!..*

Футурист М. Семенко (“Тов. Сонце”) наділяє паузу знака питання навіть своєрідною конотацією номінативної функції:

?
Зле. <...>
? Залишиться довічно мале
? Ритмічно і мелодійно?

Пізніше ця пунктограма в українській поетичній мові кінця ХХ ст. набула значення поняття-символу, здатного породжувати конотацію невизначеності, а відтак – маркера внутрішньої, задоволеної митцем художньої ідеї.

Отже, інформативна місткість пауз, графічно зафіксованих різними розділовими знаками, – це риса конотаційно ритмізованого інтонаційного малюнку поетичної мови, досягнення особливої гармонії у вираженні емоцій формальними одиницями мови.

1. Андієвська Е. Вірші / Е. Андієвська : Поети “Нью-Йоркської групи”. Антологія. – Харків: Веста, 2005; 2. Астаф’єв О. Передмова // Поети “Нью-Йоркської групи”. Антологія. – Харків: Веста, 2005; 3. Бажан М. П. Доробок : [вибрані поезії]. – К., 1979; 4. Білецький О. Зібрання праць: У 5 т. – К. – Т. 3. – 1965–1966; 5. Бодуэн де Куртене И. А. Знаки препинания // Бодуэн де Куртене И. А. Избранные работы по общему языкознанию. – Т. 2. – М., 1963. – 238–239; 6. Бурячок А. А. Двокрапка // Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000; 7. Бурячок А. А. Знак оклику // Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000; 8. Бурячок А. А. Знак питання // Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000; 9. Бурячок А. А. Кома // Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000; 10. Бурячок А. А. Пунктуація // Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000; 11. Бурячок А. А. Розділові знаки // Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000;

12. *Бурячок А. А.* Тире // Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000;
13. *Бурячок А. А.* Три крапки // Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000;
14. *Вінграновський М.* Цю жінку я люблю : [лірика]. – К., 1990; 15. *Дудик П.* Неповні речення // Сучасна українська літературна мова / За ред. І. К. Білодіда. – К., 1972. – Т. 3. – 262–283; 16. *Каранська М. У.* Синтаксис сучасної української літературної мови. – К., 1995; 17. *Кіяновська М.* Ми і вона : [антологія одинадцяти поеток]. – Львів., 2005. – С. 29–50; 18. *Костенко Л. В.* Вибране : [вірші та поеми]. – К., 1989; 19. *Лавріненко Ю.* Дмитро Фальківський // Розстріляне відродження: Антологія 1917–1933: Поезія – проза – драма – есей. – К., 2007. – 250–252; 20. *Лавріненко Ю.* Клярнетичний символізм // Українське слово: [хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст.]: У 3-х кн. – Кн. I. – К., 1994. – 588–596; 21. *Лепкий Б.* Поезії. – К., 1990; 22. *Мартич Ю. М.* ...І стежка до криниці [Текст] : біографічні розповіді. – К., 1980; 23. *Маяковский В. В.* Как делать стихи? // *Маяковский В. В.* Сочинение в двух томах. – М., 1988. – Т. II. – 664–697; 24. *Олесь О.* Вибране : [поезії]. – К., 1958; 25. *Рильський М.* Поезія О. Олеся // *Олесь О.* Вибране. – К., 1958. – С. 3–11; 26. *Семенко М. В.* Поезії. – К., 1985; 27. *Стус В.* Феномен доби (Сходження на Голгофу слави) // Українське слово: [хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст.]: У 3-х кн. – Кн. I. – К., 1994. – 578–587; 28. *Тичина П. Г.* Золотий гомін: Вибрані твори. – К., 2008; 29. *Фальківський Д.* Поезії // Розстріляне відродження: Антологія 1917–1933: Поезія – проза – драма – есей. – К., 2007. – С. 253–255; 30. *Шевченко Т. Г.* Кобзар. – К., 1987.

В статтє сделана попытка охарактеризовать коннотационный потенциал знаков препинания (кома, тире, двоеточие, троеточие, восклицательный знак, вопросительный знак) та их роль у формировании художественно целесообразной тональности украинского поэтического языка XX столетия.

Ключевые слова: коннотация, пауза, кома, тире, двоеточие, троеточие, восклицательный знак, вопросительный знак, украинский поэтический язык, ассоциация, лингвистические единицы.

The attempt to characterize connotation potential of punctuation marks (commas, dashes, exclamation marks, question marks) and its role in the process of forming artistically expedient key of Ukrainian poetic language of XX-th century is made in this article.

Key words: connotation, pause, comma, dash, colon, triple point, exclamation mark, question mark, Ukrainian poetic language, association, linguistic units.

ОНОМАСТИКА

Тетяна Буга
Донецький національний університет

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИЙ ІМЕННИК ЦЕНТРАЛЬНОЇ ДОНЕЧЧИНИ

У статті проведено аналіз українсько-польського антропонімікону Центральної Донеччини з 1920-х по 2000-ті рр. Визначено склад і статистичну структуру цього типу національно-змішаного іменника. Окреслено загальні тенденції й специфічні особливості вживання особових імен в екзогамних і українських родинах.

Ключові слова: українсько-польський іменник, частотний десяток імен, широковживані імена, маловживані імена, поодинокі імена.

Національно-змішаний, або змішаний, іменник (іменник родин, де батьки – представники різних національностей) являє собою не просто поєднання двох різних антропонімічних систем, а їхнє перехрещення, яке в кожному окремому випадку має свої вияви. Прагнення до збереження національних традицій тут органічно поєднується з індивідуальними вподобаннями найменувань і слідуванням моді. Особливості найменування дітей в екзогамних сім'ях постають предметом аналізу в працях А. Азнабаєвої, М. Бутенка, Н. Жанузакова, Д. Жмурко, Л. Зайчикової, О. Касім, Г. Кравченко, Л. Кракалії, Ф. Купріянової, Р. Намітокової, В. Никонова, В. Столбунової, Р. Субаєвої, В. Сузановича та ін. Проте деякі питання, зокрема динаміка українсько-змішаного іменника, досі вивчені недостатньо, а отже, залишаються актуальними в сучасній ономастиці.

Метою запропонованої статті є визначення складу й статистичної організації українсько-польського іменника сіл Центральної Донеччини з 1920-х по 2000-ті рр. Досліджуваний період розділено на 9 хронологічних зрізів: I включає 1920–1929, II – 1930–1939, III – 1940–1949, IV – 1950–1959, V – 1960–1969, VI – 1970–1979, VII – 1980–1989, VIII – 1990–1999, IX – 2000–2009 рр. Джерелами фактичного матеріалу слугували актові за-

писи про народження дітей з архівів РАЦС Волноваського, Костянтинівського, Красноармійського, Мар'їнського, Старобешівського та Ясинуватського районів Донецької області. Тому всі імена у статті подано зі збереженням орфографії цих записів.

В українсько-польських родинах Центральної Донеччини народилося 592 хлопці, яким було надано 110 імен, та 652 дівчини, котрі отримали 124 імені. Українсько-польський іменник за складом відрізняється від українського (рис. 1 і 2). Список спільних онімів містить 64% від загальної кількості найменувань. До нього здебільшого входять звичні для обох народів імена, що є в церковному календарі – православному або католицькому: *Август, Анатолій, Андріан, Андрій, Василь, Дмитро, Зиновій, Іван, Микола, Михайло, Олександр, Олексій, Сергій; Антоніна, Валентина, Варвара, Галина, Ганна, Єва, Інна, Ірина, Лариса, Лідія, Марія, Наталія, Олена, Софія, Христина* та інші.

Повторюються деякі слов'янські оніми: *Богдан, Вадим, В'ячеслав, Любомир, Ростислав, Святослав, Станіслав, Ярослав; Богдана, Брончеслава, Віра, Владислава, Володимира, Любов, Мілена, Станіслава, Ярослава* та запозичені: *Альберт, Вільгельм, Едуард, Жорж; Альбіна, Анжеліка, Віолетта, Діна, Жанна, Ізабелла, Ілона, Леокадія, Марта, Руслана, Юзефа*.

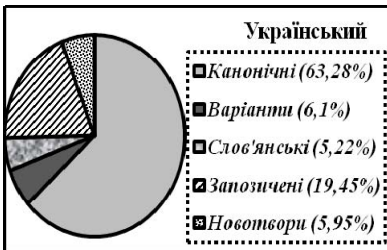

Рис. 1. Групи імен за етимологією в українському іменнику

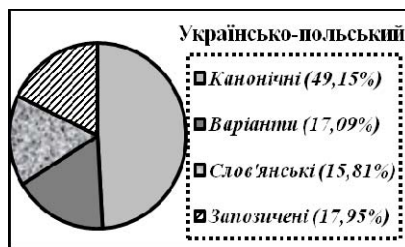

Рис. 2. Групи імен за етимологією в українсько-польському іменнику

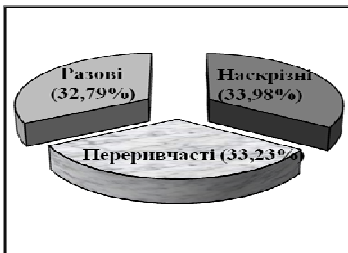
Серед варіантів, що проникають до документів у 1920–1940-і рр., є такі, що функціонують в обох антропонімічних системах: *Динис*,

Івосиф, Михась, Опанасій, Ясь; Зіна, Ліда, Стася, Тася, і ті, що відбивають специфіку українсько-польського іменника: Зеник, Лех, Тадзик, Тадзьо, Юся, Янек; Гандзя, Жося, Лодзя, Марцена.

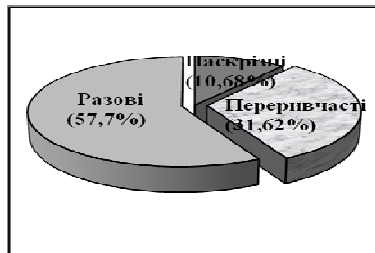
Лише в українсько-польському іменнику трапляються запозичення *Рішард, Сигизмунд, Фердинант, Франц, Франциско, Божена, Магдалина, Рогнеда, Ружана, Фроніка* і слов'янські оніми *Болеслав, Борислав, Вацлав, Велеслав, Вишеслав, Мечислав, Радмир, Дзвенислава, Милослава, Міліца*. Деякі відсутні в українському іменнику оніми входять до інших змішаних антропоніміконів: *Вальдемар, Франц* (до українсько-єврейського та українсько-німецького), *Євангеліна* (до українсько-російського).

У родинях католиків за віросповіданням дітям нерідко надають подвійні імена. Одні з них за старою польською традицією [6, 81] поєднують християнські й слов'янські оніми: *Адам-Болеслав*. Інші складаються з двох християнських імен: *Анна-Крістіна, Анна-Марія, Барбара-Яніна, Єва-Софія*. При цьому перше ім'я батьки обирають за власним уподобанням, а друге – надають на честь святого, який у подальшому житті буде покровителем дитини. Зазвичай обидва оніми подають лише в документах, у побуті ж людину називають лише першим іменем: *Адам, Анна, Барбара, Єва* тощо.

Упродовж досліджуваного періоду особові імена використовуються нерівномірно (рис. 3 і 4): наскрізні надаються кілька зрізів поспіль, переривчасті – з перервами, разові – лише в одному десятилітті (термінологія В. Д. Бондалетова [2, 141]).

Рис. 3. Групи імен за особливостями функціонування в українському іменнику

Рис. 4. Групи імен за особливостями функціонування в українсько-польському іменнику

Протягом 120 років постійним складником українсько-польського іменника залишаються тільки два оніми – *Іван* і *Ганна*. На семи хронологічних зрізах функціонує ім'я *Олег*; на п'яти – *Зиновій*; на чотирьох – *Тадей* і *Юлія*; на трьох – *Віктор*, *Данило*, *Жорж*, *Ігор*, *Олександр*, *Ліда*, на двох – *Віталій*, *Максим*, *Стефан*, *Тарас*, *Валерія*, *Зоя*, *Лариса*, *Наталія*, *Ніна*, *Рита*, *Ружана*, *Руслана*, *Христина*.

Група переривчастих онімів містить 74 імені, більшість з яких були частотними в українсько-польських родинах, але вживалися нерегулярно. Наприклад, ім'я *Євгенія* відсутнє лише в 30-ті рр., *Марія* та *Яна* – у 60-ті, *Софія* – у 70-ті, *Станіслав* – у 90-ті. До цієї групи також входять оніми, що трапляються в 2–3 періодах, розірваних певним часовим проміжком: *Аркадій* (30-ті й 70-ті), *Болезлав*, *Вітольд*, *Яків* (20-ті й 40-ві), *Ангеліна* (20-ті й 70-ті), *Микита* й *Вероніка* (80-ті й 2000-ті), *Віра* (20-ті, 40-ві й 60-ті), *Дарія* (30-ті й 80-ті), *Ірина* (30-ті, 60-ті й 90-ті), *Таїсія* (60-ті й 90-ті). Окрему групу серед переривчастих онімів становлять відновлювані імена. Так, антропонім *Владислава* є в записях 1920-х і 2000-х рр., *Веніамін* і *Анжеліка* – 1930-х і 2000-х, *Ігнатій* – 1920–1930-х і 2000-х, *Ізабелла* – 1920–1930-х і 1990-х.

Разові імена (усього 135 одиниць) проникають у досліджуваній іменник на одному зрізі: I – *Август*, *Андріан*, *Велеслав*, *Вільгельм*, *Ада*, *Анна-Марія*, *Божена*; II – *Адам-Болезлав*, *Борислав*, *Вацлав*, *Вишеслав*, *Гарік*, *Гліб*, *Давид*, *Агафія*, *Альбіна*, *Анна-Крістіна*, *Богдана*, *Дзвенислава*; III – *Євгеній*, *Казимеж*, *Мартин*, *Мар'ян*, *Діна*, *Іванна*; IV – *Леонід*, *Ярина*; V – *Любомир*, *Юліан*, *Інесса*, *Оксана*, *Світлана*; VI – *Лев*, *Радмир*, *Роман*, *Юлій*, *Віталіна*, *Мілена*, *Серафима*; VII – *Лесь*, *Свят*, *Бажена*, *Дарина*, *Ілона*; VIII – *Віолетта*, *Володимира*; IX – *Сергій*, *Міла*, *Юліана* тощо.

Аналіз розповсюдженості онімів в українському й змішаному іменнику свідчить про більшу традиційність й усталеність першого. Так, в українських родинах стабільно функціонує 33,98 % імен, переривчастий характер уживання виявляє 33,23 % онімів, а в одному періоді зафіксовано 32,79 % усіх найменувань. У змішаному антропоніміконі спостерігаємо протилежну тенденцію: тут помітно переважають разові оніми (57,7 % усіх імен), а переривчасті (31,62 %) і наскрізні (10,68 %) антропоніми становлять відносно невеликі групи. Це свідчить про те, що

українсько-польський іменник Центральної Донеччини різноманітніший і динамічніший, ніж український.

Особові імена українсько-польського антропонімікону впродовж досліджуваного періоду мають різну частотність. Для зарахування імені до однієї з чотирьох статистичних груп з'ясуємо середній коефіцієнт однойменності (СКО), що дорівнює заокругленій до цілого частці від ділення кількості носіїв на кількість імен певного періоду. Десять найуживаніших імен входять до частотного десятка; оніми з питомою вагою, вищою за СКО, – до групи широковживаних, з нижчою за СКО, – до маловживаних; імена, що трапилися лише один раз, – до поодиноких [2, 80]. У частотних групах жіночої та чоловічої підсистем іменника спостерігаємо подібні тенденції в динаміці: периферійна частина містить переважну більшість антропонімів, однак обслуговує небагатьох носіїв, тому відбиває лише кількісне оновлення; якісні ж зміни відбуваються серед найуживаніших і широковживаних онімів, які отримує від 80 до 90% носіїв на десятиліття (рис. 5 і 6).

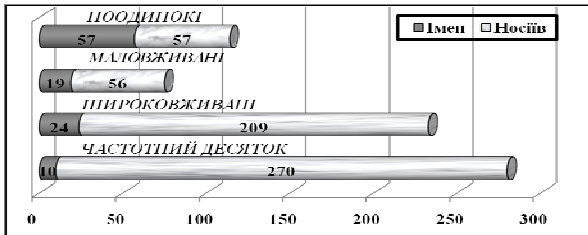

Рис. 5. Кількісна динаміка українсько-польського чоловічого іменника

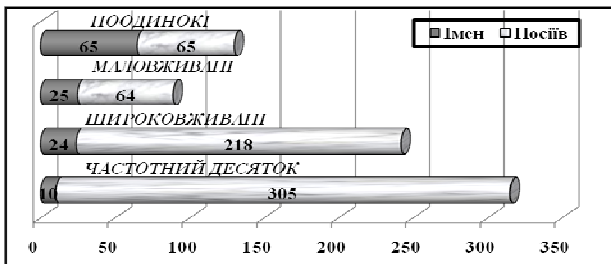

Рис. 6. Кількісна динаміка українсько-польського жіночого іменника

Розподіляючи імена на статистичні розряди та з'ясовуючи питому вагу кожного з них, піддаємо аналізу концентрацію, що є однією з найбільш характерних рис будь-якого іменника. Концентрація виявляється в тому, що невелика кількість імен “відтягує на себе більшість ім'явжитків” [4, 46]. Ступінь концентрації визначаємо складанням кількості носіїв частотних імен (у %) у кожному періоді, оскільки з року в рік він помітно змінюється. Концентрація чоловічого іменника вища, ніж жіночого (пор.: 86,82% і 80,22%), хоча СКО однаковий – 5. Розглянемо кількісну динаміку жіночого й чоловічого іменників окремо.

До *частотного десятка* чоловічого іменника входять оніми *Іван* (38 носіїв), *В'ячеслав* (32), *Станіслав* (32), *Михайло* (29), *Ян* (27), *Володимир* (25), *Олексій* (24), *Вадим* (22), *Петро* (22), *Зиновій* (19), які було надано 270 (45,61%) новонародженим. В українському антропоніміконі імена *Іван*, *Михайло*, *Володимир*, *Олексій*, *Петро* також найуживаніші, а *Вадим*, *В'ячеслав* і *Станіслав* – широковживані. Оніми *Зиновій* і *Ян* в інших іменниках на жодному зрізі не набувають статусу частотних. Значну питому вагу, за даними М. Малец, вони мають у польському національному антропоніміконі [6, 95]. Цікаво, що в українсько-польському іменнику найуживанішим є і традиційний для українців онім *Іван*, і його польський відповідник *Ян*.

Група *широковживаних* об'єднує 24 (21,82%) чоловічих імені, які обслуговують 209 (35,30%) носіїв. Усі оніми, що ввійшли до її складу, крім імені *Болеслав*, є і в українському антропоніміконі. При цьому лексеми *Анатолій*, *Андрій*, *Антоній*, *Богдан*, *Борис*, *Василь*, *Віктор*, *Віталій*, *Владислав*, *Георгій*, *Дмитро*, *Ігор*, *Костянтин*, *Максим*, *Олег*, *Олександр*, *Стефан*, *Яків*, *Ярослав* частотні в обох іменниках. Імена ж *Альберт*, *Жорж*, *Назар*, *Тадей* українці вживають рідко.

Маловживані чоловічі імена за кількістю складників і питоною вагою поступаються широковживаним (пор.: 19 і 24 імені – 56 і 209 ім'явжитків). Більшість їх – це канонічні імена, частотні серед українців: *Андріан*, *Данило*, *Ігнатій*, *Леонід*, *Марко*, *Микита*, *Павло*, *Федір*, *Юрій*. Оніми *Аркадій*, *Веніамін*, *Дмитрій*, *Ростислав*, *Святослав*, *Тадеуш*, *Тарас* належать до периферії в обох іменниках, а *Вітольд*, *Тадик*, *Франциско* в українському антропоніміконі відсутні.

Найчисленнішу групу українсько-польського іменника становлять *поодинокі* оніми (усього 57 (51,82%) імен, що обслуговують 57 (9,63%) новонароджених). Це здебільшого канонічні, слов'янські оніми та їхні варіанти, наявні і в інших антропоніміконах: *Август, Гліб, Давид, Динис, Євгеній, Івосиф, Іосиф, Йосип, Лев, Лесь, Любомир, Мартин, Мар'ян, Микола, Михась, Моїсей* (в укр. *Мойсей*), *Опанасій, Орест, Радмир, Роман, Свят, Семен, Сергій, Симон, Степан, Теодор, Трофим, Устин, Фелікс, Филип, Чеслав, Юліан, Юлій*.

Помітною є група запозичених імен, які в національно-змішаних родинях часто стають саме тим компромісом, що задовольняє і батька, і матір: *Вальдемар, Вільгельм, Гарік, Едуард, Рішард, Сигизмунд, Фердинант, Франц*. Хоча запозичені оніми *Йозеф, Казимеж* і *Лех*, подібно до слов'янських *Борислав, Вацлав, Велеслав, Вишеслав, Мечислав* і подвійного *Адам-Болеслав*, притаманні польській антропонімічній традиції. Тому їх використовують для найменування новонароджених лише в українсько-польських родинях. Специфічними виявилися також деякі варіанти, що потрапили до актових записів у 20–40-ві рр.: *Тадзик, Тадзьо, Юся, Янек, Янко, Ясь*.

Оніми, що входять до складу *частотного десятка* жіночих імен, – *Марія* (51 носій), *Ганна* (46), *Софія* (45), *Яна* (32), *Катерина* (27), *Юлія* (24), *Євгенія* (21), *Валентина* (21), *Олена* (20), *Галина* (18) – обслуговують 305 (46,78%) дівчат. Вони частотні і в інших національних антропоніміконах. Однак деякі лексеми, зокрема *Євгенія, Софія* та *Яна*, мають статус найуживаніших лише в українсько-польському іменнику. Враховуючи високу популярність цих онімів у польському антропоніміконі [6, 92–94], можна припустити, що й на досліджуваній території перевагу їм віддають перш за все поляки.

Усі *широковживані* оніми (24 (19,35%) імені – 218 (33,44%) ім'явжитків), крім запозичення *Магдалина*, функціонують в українському й інших типах змішаного іменника. При цьому більшість із них серед українців також частотні: *Алла, Антоніна, Варвара, Вікторія, Віра, Євдокія, Єлизавета, Зінаїда, Інна, Ірина, Лариса, Лідія, Любов, Людмила, Маргарита, Марина, Ніна, Ольга*. Народно-розмовний варіант імені *Лідія* *Ліда* має кількість

носіїв, вищу за СКО, в українсько-російському й грецькому антропоніміконі. Широковживані оніми *Зіновія, Ізабелла, Станіслава, Ярослава* в українському іменнику менш активні й належать до його периферійної частини.

Група *маловживаних* жіночих імен містить 25 (20,16 %) антропонімів, які було надано 64 (9,82 %) дівчатам. З них 11 в українському іменнику належать до тієї ж статистичної групи: *Альбіна, Ангеліна, Анжеліка, Віталіна, Владислава, Зоя, Капітоліна, Орина, Рита, Руслана, Таїсія*. Імена *Валерія, Вероніка, Дарія, Наталія, Христина* серед українців значно частотніші, а *Анна, Зіна, Юзефа, Ядвіга*, навпаки, менш уживані. Лексеми *Ася, Божена, Зося, Магда, Ружана* наявні лише в українсько-польському іменнику.

У групі *поодиноких* (65 імен – 52,42 %, 65 ім'явжитків – 9,97 %) переважають лексеми, відсутні в українському антропоніміконі Центральної Донеччини. Це – подвійні оніми: *Анна-Крістіна, Анна-Марія, Барбара-Яніна, Єва-Софія*; запозичені: *Євангеліна, Ірена, Люсія, Люція, Рогнеда*; канонічні, давні слов'янські імена й варіанти, утворені від них: *Бажена, Гандзя, Геня, Дзвенислава, Дзвінка, Єрина, Жося, Зосія, Лодзя, Марцєня, Милослава, Михайлина, Міла, Міліца, Палагна, Романія, Рузя, Фроніка, Юзя, Ярина*.

Оніми *Брончеслава, Котіліна, Леокадія, Леоніна, Тереза, Ядвіга* (в укр. *Ядвіга*) в ендогамних родинах ужито один раз, а *Ада, Богдана, Віолетта, Володимира, Діна, Жанна, Іванна, Ілона, Інесса, Крістіна, Ліна, Марта, Мілена, Нонна, Серафима, Стася, Стефанида, Тася, Томіла, Юліана, Юнона, Юстинія, Яніна* – кілька. Більшу популярність в українців мають імена *Агафія, Дарина, Оксана, Пелагея, Світлана, Уляна, Феодора*.

Аналіз українсько-польського антропонімікону показує, що це один з найбагатших національно-змішаних іменників Центральної Донеччини. Основну частину його формують лексеми, звичні для обох народів, а периферія містить значну частку онімів, що відбивають антропонімійні вподобання поляків. Подібні тенденції розвитку притаманні іменникам більшості екзогамних родин Центральної Донеччини, що актуалізує подальше їхнє дослідження.

1. *Бачинська Г. В.* Антропонімікон переселенців з Польщі на Тернопільщині: Дис. ... канд. філол. наук, 2001; 2. *Бондалетов В. Д.* Русская ономастика : учеб. пособие. – М., 1983; 3. *Демчук М. О.* Українські автохтонні власні особові імена праслов'янського походження // Мовознавство. – 1983. – № 1. – С. 68–71; 4. *Зайчикова Л. П.* Статистическое описание именника и его теоретические основы // Актуальные вопросы русской ономастики : сб. науч. тр. – К., 1988. – С. 43–49; 5. *Никонов В. А.* Имя и общество. – М., 1974; 6. *Malec M.* Imię w polskiej antroponimii i kulturze. – Kraków, 2001; 7. *Milewski T.* O pochodzeniu słowiańskich imion złożonych // I Międzynar. slawist. konf. onomast. w Krakowie w dniach 22–24 paźdz. 1959. – Wrocław etc., 1961. – S. 233; 8. *Milewski T.* Imiona osobowe jako zwierciadło kultury // Studia linguistica in honorem Thaddaci Lehr-Splawiński. – Kraków, 1963. – S. 38–46.

В статье совершен анализ украинско-польского антропонимикона Центральной Донетчины с 1920-х по 2000-е гг. Определен состав и статистическая структура этого типа национально-смешанной именной системы. Очерчены общие тенденции и специфические особенности употребления личных имен в экзогамных и украинских семьях.

Ключевые слова: украинско-польская именная система, частотный десяток имен, широкоупотребляемые имена, малоупотребляемые имена, единичные имена.

The paper gives the analysis of Ukrainian-Polish anthroponimikon of the Central Donetsk region from 1920s to 2000s. The composition and statistical structure of this type of nationally mixed name system have been determined. The common tendencies and peculiarities of using of proper names in exogamic and Ukrainian families have been outlined.

Key words: Ukrainian-Polish name system; frequency tens; widely used names; rarely used names; single names.

КОМП'ЮТЕРНА ЛІНГВІСТИКА

*Наталія Дарчук
Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

КОМП'ЮТЕРНА МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОГО МОВЛЕННЯ

У статті описується формалізована методика аналізу тропів на матеріалі корпусу газетних політичних текстів

Ключові слова: політична лінгвістика, газетний дискурс, троп, просторічна лексика, фразеологізм, метафора.

Спеціалісти із сучасної політичної комунікації відзначають, що останнім часом помітно зросла виразність політичного мовлення. Якщо в радянські часи завдання ЗМІ була “політична правильність тексту” і відповідність її мовного представлення традиціям панівної ідеології, то в пострадянські часи на перший план виходить намагання зробити мовлення виразним: яскравість, несподіваність виражальних засобів, індивідуальність цінуються більше, ніж політкоректність змісту [2, 106].

У справі накопичування інформації про виражальні засоби – тропи, фігури – велику допомогу може надати комп'ютерна система підтримки лінгвістичних досліджень, розроблена в лабораторії комп'ютерної лінгвістики Інституту філології в рамках інтернет-порталу www.mova.info.

На рис. 1 подано фрагмент робочої програми, з якою працює лінгвіст-експерт: у крайньому лівому віконечку виводиться текст, у правому – перелік тропів, фігур. Шляхом фіксації фрагменту тексту з конкретним лексичним або стилістичним засобом і запам'ятовування його під конкретною назвою тропу / фігури у спеціальному словнику накопичується інформація про зовнішню атрибуцію тексту (повна інформація про автора, назву, місце та рік видання, жанр, тему) і внутрішню (номер речення, тип тропу / фігури). У результаті такого опрацювання тексту одержуємо повний перелік лексико-стилістичних виражальних засобів, вживаних у ньому. У такий спосіб було проаналізовано 14 політичних текстів із газети “Дзеркало тижня” (див. попередню статтю) та одержано 14 авторських словників.

раїні характерні зіткнення політичних позицій, агресивність і безкомпромісність у вираженні власного погляду. У статті “Вибір між ротором і статором” Ю. Мостова робить висновок: *Ясно тільки одне: президент має обиратися парламентом, і в разі якщо в БЮТ і ПР “зростеться”, цим президентом буде Віктор Янукович; спікер увійшов до чинної коаліції хінуючи; керівництво залізницею, “Укртрансгазом” і Держрезервом автор називає смачними місцями; Безумовно, політична стабілізація та економічний порятунок будуть основними фішками можливого альянсу.*

У статті С. Ісаченко “Заблукавши у лісі, загрузли у гравію”: *Цей ринок у тіньовому режимі діє давно і вельми успішно для посадовців від лісу, у яких печатка і підпис: 5 дол. відкоту з кубометра на пні – і лісосіка ваша.. У Л. Шангіної “Країні – 16” знаходимо: Під лідерами розуміємо партії та блоки, які, за результатами останнього соціологічного опитування Центру Разумкова, подолали б тривідсотковий бар’єр і пройшли б у парламент, пройдисвіти в хорошому значенні слова. У решті авторів просторічна і жаргонна лексика не трапилася. Як бачимо, у досліджуваному політичному мовленні жаргонна лексика використовується неактивно. Зважаючи на мовленнєву практику злочинців, подібне слововживання – це своєрідний спосіб зблизити світ політики і світ криміналу. У цивілізованому суспільстві дві названі сфери не повинні перетинатися, але в реальному житті України кримінал і політика постійно взаємодіють, і добре, що знаходяться ЗМІ, в яких журналісти все-таки уникають кримінального жаргону. Але не можна заперечити і той факт, що в окремих випадках використання жаргонізмів сприяє досягненню виразності, допомагає чіткіше окреслити ставлення до певної політичної проблеми. Іноді жаргонізми перетворюються в такий засіб, наявність якого допустима у певних контекстуальних умовах, а критерієм має слугувати чуття міри і мовне чуття автора.*

Інша річ – фразеологізми. Словник зафіксованих фразеологічних одиниць нараховує 102 випадки, тобто майже в п’ять разів більше, ніж просторічної лексики. Фразеологізми тісно пов’язані з соціально-економічними, політичними, культурними умовами життя: чим умови складніші, тим частіше використовуються як засіб експресивності, влучності, який типізує різні явища полі-

тичного життя, напр., Чому компанія впала в немилість керівництва РФ; РУЕ стала притчею во язицех. Накопичилася критична маса різних втрат, і в Москві вона породила відповідне рішення – відстібнути ремені надто важкого багажу; Рухаючись назустріч одне одному, сторони знаходять точку взаємоприйнятності; Ці 8 млрд. грн. – “спадок” 2007 року, ми ще довго будемо відкашлювати, іноді з кров’ю; ГТС робить нас сильною країною, тому що в кожній країні має бути своя... фішка; Мені б хотілося, щоб Кабінет міністрів став значно сильнішим і не працював за завданням із Банкової на руйнацію країни за принципом “чим гірше, тим краще”; І потім, ми маємо знаходити такий курсовий баланс, який виключив би ситуацію, коли курс б’є по більшості і влаштовує меншість; Аграрії піднакопили жирок, і країна зібрала безпрецедентний врожай – 53 млн. тонн; Ми ще раз зберемося в понеділок для того, щоб відточити нашу домовленість тощо. І це фразеологізми тільки з бесіди Ю. Мостової з Ю. Тимошенко, яка вжила їх у своєму мовленні. Багато фразеологізмів у статті Ю. Мостової “Вибір міє ротором і статором”: “Яким чином кроїться Основний Закон України – під сукню чи костюм, – невідомо. Варіантів розподілу важелів впливу було безліч; Проте Юлія Тимошенко не вважала за можливе залишити за бортом розподілу трофеїв Володимира Литвина; Та й політична стабільність може бути невдовзі зруйнована як внутрішнім конфліктом у потенційній владі, так і, у разі закручування гайок, опозиційними політиками та народними протестами; Ці й не тільки ці ризики примушують Юлію Тимошенко і Віктора Януковича рухатися шляхом пошуку домовленостей, які б дозволили мирно визначити місце під сонцем для двох; Що ж може завадити домовитися лідерам двох найбільших політичних сил? По-перше, багаж недовіри, який вони небезпідставно відчують одне до одного; Чи мають право депутати цього скликання забирати у народу право обирати главу держави і робити це самим? Чи буде заштопано діри у владі, яка складається з численних в.о. міністрів, в.о. глав адміністрацій і в.о. керівників центральних органів виконавчої влади? Чи здатні його творці й реалізатори, які представляють переважно великий бізнес, утриматися від спокус (в умовах свого тотального кон-

тролю над правоохоронними органами і при явно слабкій опозиції)? Однозначно – ні. У статті С. Тігіпка “Наше місце на карті світу”: Міністерство закордонних справ зависло у вакуумі; більшість торговельно-економічних місій (ТЕМ) працюють дуже неефективно, вони перетворилися на відстійники для урядових чиновників середньої руки, котрі шукають теплого місця й не мають усталених зв’язків із національним капіталом; МЗС зуміє більш ефективно виконувати функцію координації міжнародної діяльності органів влади, вирішити свої фінансові проблеми та очистити дипломатичну службу від “професіональних патріотів”; Ввести “чорні списки” осіб, котрі підозрюються в педофілії, злочинній діяльності, недобросовісному веденні бізнесу тощо.

Більшість фразеологізмів – це фразеологічні сполуки. Уведені у політичний текст, вони дещо трансформуються і стають політичними фразеологізмами: *вийти за рамки політичної суперечки; потерпати від кризи; бути головним болем уряду; перекладати проблеми на колеґ-банкірів; політика чужих інтересів; в НБУ провести зміну облич; країна сидить і чекає дива; галопуюче зростання цін тощо* (Ю. Сколотяний “Політекономія корупції”); *Наша корупція настільки усім у печінках сидить* (Л. Шанґіна “Країні – 16...”); *Безперечно, плекають надії керманічі вітчизняного істеблїшменту; З легкої руки політиків, котрі остаточно вийшли за рамки пристойності, країна позбулася одного з останніх міфів; Політикам не до лірики. Вони захопилися математикою. Вони множать ставки, додають клопоту опонентам і ділять на своїх і чужих* (С. Рахманін “Конституційна СУДома”). Отже, спостерігається “зрощення” сфер комунікації і політики – вона хоче бути “своєю” і проростає у свідомість усіма способами. Окремі фразеологізми повторюються у кількох авторів: *перекласти проблеми на чийсь плечі* (О. Щерба, Ю. Сколотяний); *чорні списки* (Ю. Сколотяний, С. Тігіпко); *важелі впливу* (Ю. Мостова, Ю. Сколотяний) тощо, а в інших взагалі не зустрілися (Ю. Сколотяний “Зцілися сам”). Тому цікавим і корисним, на нашу думку, було б накопичення усіх без винятку фразеологізмів у політичному дискурсі, створення бази даних фразеологізмів із контекстами, тому що політична лексика – це один з динамічних пластів мовної системи: одні слова, фразеологізми, виходять з ак-

тивного ужитку, їхнє місце заміщають інші одиниці, у тому числі й такі, які використовувалися колись, деякі є інноваційними і тим цікаві для лінгвістики в цілому.

Особливе місце серед тропів, як показує дослідження, посідають метафори (на 46 тис. політичного тексту словник нараховує 277 випадків). Така висока частотність пояснюється тим, що метафора виявляється сильним засобом впливу на політичну свідомість суспільства. З іншого боку, як відзначають спеціалісти, це природний шлях творчого мислення: людина не тільки мислить метафорами, а й пізнає за допомогою метафор той світ, у якому живе [2, 122]. Кожна конкретна метафора відображає світосприйняття однієї людини, стан її на даний момент часу. Якщо ж зіставити її з групою інших метафор, якщо виділити домінантні для сучасного політичного дискурсу метафоричні моделі, якщо порівняти системи політичних метафор у різні суспільнозначущі періоди життя народу або різних мов, то можна буде виявити певні загальні закономірності у метафоричній картині політичного світу на певному часовому зрізі [2, 123]. Таке завдання можна розв'язати, спочатку каталогізуючи метафори, що зустрілися в політичних текстах, в електронному форматі. На матеріалі 14 статей такий каталог складає 277 одиниць, але порівнювати їх між собою треба на певній підставі, наприклад, за ступенем метафоричності. Для загальної оцінки сили метафори скористаємося формулою референційної інтенсивності метафори (I), наведеною А. Барановим у [1, 253], яка обчислюється так:

$$I = \frac{1w + 2n + 3s}{t},$$

де w – кількість “стертих” метафор, які втратили образність і перетворилися в “нецікаві”, n – кількість звичайних конвенціональних метафор, не фіксованих як словникові значення, s – кількість абсолютно нових, креативних метафор, t – загальна кількість метафор. Коефіцієнти 1, 2, 3 дозволяють урахувати “силу” метафоричності. Наприклад, *Жодної фінансової діри в першому кварталі не виникне...* (Ю. Мостова “Компроміс...”) – “стерта” метафора (w). *Але я переконана, що витягне економіку з кризи*

радикальна зміна інвестиційного клімату в країні – конвенціональна метафора (n); (Ю. Мостова “Компромiс...”) *Це люди, котрі за лічені години безпрецедентно розвернули газові “ріки”, врятували Схід і Південь нашої країни від холоду й показали, що з Україною не можна розмовляти на «ти»*” (Ю. Мостова “Компромiс...”) *– креативна метафора. У табл. 1 вміщено співвідношення всіх типів метафор із показниками інтенсивності І.*

Таблиця 1. Показники інтенсивності метафор (І)

Джерело	Всього метафор	Кількість “стертих”	Кількість конвенціональних	Кількість нових	Коефіцієнт референційної інтенсивності (І)
Мостова Ю. Компромiс. І життя після нього.	33	18	4	11	1,78
Мостова Ю. Вибір між ротором і статором.	27	16	8	3	1,52
Тігіпко С. Наше місце на карті світу.	29	21	1	7	1,5
Сколотяний Ю. Політекономія корупції.	36	14	15	7	1,8
Мельник О. Дати шанс війні?	18	10	3	5	1,72
Щерба О. Московське побачення наосліп.	29	9	5	5	2,2
Силіна Т. Петро Порошенко: “Я вирішу всі питання”.	8	5	2	1	1,5
Котляр А. Президент змінює відштовхувальну ногу?	18	7	4	7	2
Рахманін С. Конституційна СУДома.	15	8	2	5	1,8

Закінчення табл. 1

Джерело	Всього метафор	Кількість “стертих”	Кількість конвенціональних	Кількість нових	Коефіцієнт референційної інтенсивності (I)
Ведерникова І. Тарифний аперкот.	20	3	9	8	2,25
Ісаченко С. Заблукавши у лісі, загрузли у гравію.	9	3	2	4	2,1
Шангіна Л. Країні – 16: про результати і перспективи.	27	3	7	17	2,52
Сколотяний Ю., Яценко Н. Операція “Компенсація”.	2	2	–	–	1

Як бачимо з табл. 1, найбільший індекс метафоричності у статті Л. Шангіної “Країні – 16: про результати і перспективи” (I = 2,52) – саме завдяки великій кількості нових, креативних метафор. На другому місці стаття І. Ведерникової “Тарифний аперкот” (I = 2,25), в якій майже навіл референційних та нових метафор. Навіть назви цих статей метафоричні. І хоча найбільше метафор у статті-бесіді Ю. Мостової (33), їм бракує “свіжості”, незвичності поєднаних сутностей.

Зупинимося докладніше на метафоричній моделі, оскільки саме вона найкраще піддається узагальненню у системі моделей, яка відбиває сучасну соціально-політичну ситуацію. Метафорична модель – це існуюча і/або така, що складається у свідомості носіїв мови як схема зв’язку між поняттєвими сферами, і яку можна представити певною формулою: “X – це Y” [2, 131]. Наприклад: УКРАЇНА – це ЛЮДИНА; ВИБОРИ – це ЛИХОМАНКА; БІЙ – це ПЕРЕГОВОРИ. Відношення між компонентами формули розуміємо не як пряме ототожнення, а як подібність, напр.: *І якщо нам надали можливість розраховуватися за фактом спожив-*

вання, а не за передоплатою, то Україна повинна продемонструвати партнерську надійність і дисципліну платіжів, де виділеній метафорі відповідає модель УКРАЇНА – це ЛЮДИНА. Вихідна поняттєва сфера-джерело, тобто сигніфікативна зона – це УКРАЇНА; а сфера-мішень, тобто денотативна зона, до якої відносяться метафоричні смисли, – це ЛЮДИНА. Між метафорами, які відповідають певній моделі, встановлюються певні відношення на сигніфікативному рівні (рівень понять), денотатному (область об'єктів метафоричного осмислення) і навіть експресивному. А потім метафоричні моделі можна систематизувати, обравши підстави для класифікації. За основу для систематизації можна взяти вихідну поняттєву сферу (сферу-джерело) або сферу метафоричного тяжіння (сферу-мішень).

Якщо взяти за основу систематизації поняттєву сферу-джерело, то одержуємо такі ряди однотипних моделей:

- 1) УКРАЇНА – ЛЮДИНА (5 уживань); 2) УКРАЇНА – ПРЕДМЕТ (3);
- 1) ЕКОНОМІКА – ЛЮДИНА (5); 2) ЕКОНОМІКА – ЖИВА ІСТОТА (2); 3) ЕКОНОМІКА – МАШИНА (1)
- 1) КРАЇНА – ЛЮДИНА (4); 2) КРАЇНА – БУДИНОК (2);
- 1) ГРОШІ – ЖИВА ІСТОТА (4); 2) ГРОШІ – ПРЕДМЕТ (1); 3) ГРОШІ – РІКА (1); 4) ГРОШІ – ПОЛІТИКА (1); 5) ГРОШІ – ЧОВЕН (1).

За необхідності для класифікації можна взяти не поняттєву сферу-мішень, а окремі її фрейми:

УКРАЇНА – ДОНОР (конкретизує поняття ЛЮДИНА); УКРАЇНА – ВАЛІЗА БЕЗ РУЧКИ (конкретизує ПРЕДМЕТ); ЕКОНОМІКА – СПОРТСМЕН, ЛІКАР (конкретизує ЛЮДИНА) тощо.

За основу для класифікації можна взяти і сферу метафоричного тяжіння (сферу-мішень) і на цій основі виділити, напр., такий ряд однотипних моделей: 1) ПРОЕКТ – ЛЮДИНА; 2) ФОРМУЛА – ЛЮДИНА; 3) УКРАЇНА – ЛЮДИНА; 4) УКРАЇНСЬКА ЕКОНОМІКА – ЛЮДИНА; 5) КРАЇНА – ЛЮДИНА; 6) ВІЙНА – ЛЮДИНА; 7) ДЕРЖАВА – ЛЮДИНА тощо.

Для вираження причиново-наслідкових відношень між членами моделі можна використати лексику родинності (мати, батько, дочка), тваринного світу (кіт, собака) тощо. Подібні узагальнення метафоричного представлення дійсності у вигляді типів моделей можуть дати цікаві результати для пізнання за-

кономічностей моделювання дійсності взагалі, а політичного життя зокрема.

Ще одним параметром класифікації метафоричних моделей може бути склад поняттєвих сфер, які є джерелом або мішенню для метафоричної експансії. А. Чудинов відзначає, що при визначенні таких сфер слід враховувати фактор антропоцентричності створюваної людиною картини світу: світ будується розумом людини, яка концептуалізує політичні реалії, спираючись на свої уявлення про співвідношення людини і світу [2, 135–136]. Скористаймося чотирма розрядами моделей політичної метафори, наведеними у [2, 136]:

- антропоморфна метафора, яку ми узагальнили назвою поняттєвої категорії ЛЮДИНА: людина моделює політичну реальність за своєю подобою, називаючи або порівнюючи політичні реалії з собою або з тим, що стосується поняттєвих сфер “частини тіла”, “хвороби”, “родинні стосунки” тощо;
- природоморфна метафора, яку ми назвали ПРИРОДА, тому що природа може служити моделлю, відповідно до якої людина порівнює соціальну політичну реальність;
- соціоморфна метафора, якій ми дали назву СОЦІУМ, тому що людина живе у суспільстві і сприймає суспільство як частину свого існування;
- артефактна метафора, або АРТЕФАКТ, – це реалізація людини у створених нею речах.

Усі метафоричні моделі за співвіднесенням із цими чотирма типами метафор були узагальнені схематично у пари: зліва – концепт сфери-джерела, справа – концепт сфери-мішені. Одержано такі дані:

СОЦІУМ – АРТЕФАКТ (76 метафор); СОЦІУМ – ЛЮДИНА (56); СОЦІУМ – СОЦІУМ (40);

СОЦІУМ – ПРИРОДА (31); ЛЮДИНА – ЛЮДИНА (12); ЛЮДИНА – АРТЕФАКТ (12);

АРТЕФАКТ – СОЦІУМ (11); АРТЕФАКТ – АРТЕФАКТ (8); ЛЮДИНА – ПРИРОДА (7);

ЛЮДИНА – СОЦІУМ (6); АРТЕФАКТ – ЛЮДИНА (4); ПРИРОДА – СОЦІУМ (4);

ПРИРОДА – АРТЕФАКТ (4); СОЦІУМ – ПРЕДМЕТ (3); ПРИРОДА – ПРИРОДА (3).

Виявляється, що найбільш типовою сферою-джерелом для утворення політичних метафор українського газетного тексту є концепт СОЦІУМ, сферою-мішенню для них є концепти: АРТЕФАКТ (76 метафор), ЛЮДИНА (56), СОЦІУМ (40), ПРИРОДА (31) (таких майже 73 % метафор). Решта метафор має з незначними розходженнями несуттєві показники. Отже, в основі концептуалізації політичної метафори знаходиться усвідомлення важливості концепту СОЦІУМ, слововживання якого метафорично переосмислюються і відображаються в образах створюваних речей – артефактів, людини, природи або інших сфер соціальної діяльності.

Таким чином, запропонована методика систематизації передбачає на першому етапі створення денотатних метафоричних моделей, на другому етапі – поняттєвих, а на третьому – узагальнено поняттєвих моделей.

Отже, вивчення вітчизняної української політичної мови із застосуванням сучасних інформаційних технологій дасть змогу дослідити ідіостилі окремих політичних лідерів, політичних напрямків і партій, а також у майбутньому здійснити зіставне дослідження, виявити спільні й особливі ознаки політичних дискурсів різних країн та епох, адже в кожній країні є національні особливості у способах сприйняття політичної дійсності, що пояснюється національною ментальністю та історичними умовами формування політичної культури. Зіставлення політичної комунікації різних країн та епох дасть змогу чітко диференціювати “своє” і “чуже”, випадкове і закономірне, “загальнолюдське” і властиве тільки тому чи іншому національному дискурсу.

1. Баранов А. Н. Введение в прикладную лингвистику. – М., 2003;
2. Чудинов А. П. Политическая лингвистика. – М., 2008.

В статъе описується формалізована методика аналізу тропів на матеріалі корпусу газетних політичеських текстів.

Ключевые слова: *политическая лингвистика, газетный дискурс, тропы, просторечная лексика, фразеологизмы, метафоры.*

The article describes formalized methods for tropes analysis on the basis of corpus of political texts taken from papers and journals.

Keywords: *political linguistics, paper discourse, tropes, substandard language, fixed phrases, metaphors.*

НАШІ АВТОРИ

- Буга
Тетяна
Володимирівна** – кандидат філологічних наук, асистент кафедри української філології і культури філологічного факультету Донецького національного університету.
- В а л ю х
Зоя Орестівна** – доктор філологічних наук, професор кафедри теоретичної і прикладної лінгвістики та української філології Київського національного лінгвістичного університету.
- Дарчук
Наталія Петрівна** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри сучасної української мови Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Дядечко
Людмила Петрівна** – доктор філологічних наук, професор кафедри російської мови Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Ж и г у н
Тетяна Валеріївна** – аспірантка кафедри сучасної української мови Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Капуста
Віктор Львович** – гросмейстер України з шахової композиції, віце-чемпіон світу.
- Т ю т е н к о
Олена
Федорівна** – аспірантка кафедри сучасної української мови Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Українець
Людмила Федорівна** – кандидат філологічних наук, професор кафедри української мови Полтавського державного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка.

З М І С Т

Алексієнко Людмила Антонівна	3
Плющ Надія Прокопівна	7

ЛЕКСИКА І ФРАЗЕОЛОГІЯ

Капуста Віктор Шахова термінологія в українських словниках	10
Дядечко Людмила "Адамів слід" в українській фразеології	18

ГРАМАТИКА

Валюх Зоя Функціональна роль основи твірного слова в процесах деривації	24
Тютенко Олена Словотвірна категорія особи в різних стилях: особливості функціонування	32
Жигун Тетяна Похідні прикметники на -с'к-ий та -н-ий: структурні особливості інтерфіксів	43
Козленко Ірина Інфінітив і стан	55

ФОНОСТИЛІСТИКА

Українець Людмила Конотація пунктуаційних знаків в українській поетичній мові ХХ ст.	68
---	----

ОНОМАСТИКА

Буга Тетяна Українсько-польський іменник Центральної Донеччини	85
--	----

КОМП'ЮТЕРНА ЛІНГВІСТИКА

Дарчук Наталія Комп'ютерна методика дослідження політичного мовлення	94
--	----

НАШІ АВТОРИ	105
--------------------------	-----

СОДЕРЖАНИЕ

Алексеевко Людмила Антоновна	3
Плющ Надежда Прокопьевна	7

ЛЕКСИКА И ФРАЗЕОЛОГИЯ

Капуста Виктор Шахматная терминология в украинских словарях.....	10
Дядечко Людмила "Адамов след" в украинской фразеологии	18

ГРАММАТИКА

Валюх Зоя Функциональная роль основы производящего слова в процессах деривации	24
Тютенко Елена Словообразовательная категория лица в разных стилях: особенности функционирования	32
Жигун Татьяна Производные имена прилагательные на -с'к-ий и -н-ий: структурные особенности интерфиксов	43
Козленко Ирина Инфинитив и залог	55

ФОНОСТИЛИСТИКА

Украинец Людмила Коннотация пунктуационных знаков в украинском поэтическом языке XX в.	68
---	----

ОНОМАСТИКА

Буга Татьяна Украинско-польская именная система Центральной Донетчины	85
---	----

КОМПЬЮТЕРНАЯ ЛИНГВИСТИКА

Дарчук Наталия Компьютерная методика исследования политической речи	94
---	----

НАШИ АВТОРЫ	105
--------------------------	-----

CONTENTS

Alekseenko Lyudmila Antonovna	3
Plyusch Nadezhda Prokopievna	7

LEXICOLOGY. PHRASEOLOGY

Kapusta Viktor The Chess Space of Ukrainian Dictionaries	10
Diadechko Lyudmyla "Tracing Adam" in Ukrainian Phraseology.....	18

GRAMMAR

Valyukh Zoya Functional Role of Underlying Word Stem in the Processes of Derivation.....	24
Tiutenko Olena Word-formation Category of Person in Different Registers of Language: Peculiarities of Functioning	32
Zhygun Tetana Derivative Adjectives on -с'к-(ий) and -н-(ий): Structural Features of Interfixes	43
Kozlenko Irina Infinitive and Voice.....	55

PHONOSTYLISTIC

Ukrayinets Lyudmyla Connotation of Punctuation Marks in Ukrainian Poetic Language of XX-th Century	68
---	----

ONOMASTICS

Buga Tetana Ukrainian-Polish Name System of the Central Donetsk Region.....	85
---	----

COMPUTER LINGUISTICS

Darchuk Natalia A Computer Technique for Investigation of the Political Speech.....	94
INFORMATION ABOUT THE AUTORS	105

Кафедра сучасної української мови Київського національного університету продовжує видання міжвідомчого збірника “Українське мовознавство”, що виходить із періодичністю – один випуск збірника на рік.

Статті до збірника можна надсилати поштою за адресою:

*01601, Київ, бульвар Тараса Шевченка, 14,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
Інститут філології, кафедра сучасної української мови*

або на електронну адресу: ua9ua1@ua.ru чи подати особисто Ходаківській Ярині Володимирівні (лабораторія комп’ютерної лінгвістики, ауд. 130).

Телефони: 239-33-49 – кафедра сучасної української мови,
239-33-54 – лабораторія комп’ютерної лінгвістики.

Статті для публікації у Збірнику мають відповідати вимогам:

Рукопис

1. Подається у вигляді файлу в текстовому редакторі Microsoft Word (на дискеті має бути лише **один** файл) та роздрукованого примірника тексту (формат – А 4, кегль 14), вчитаного і підписаного автором. Статті аспірантів подаються з рекомендацією наукового керівника. **Не вчитані** автором тексти (з фактичними або технічними помилками) **до друку не приймаються**.

2. Окремо зазначити відомості про автора статті: прізвище, ім'я, по батькові, місце роботи, вчене звання, науковий ступінь, адреса, контактні телефони.

3. Резюме українською мовою; ключові слова українською мовою.

4. Резюме російською мовою; ключові слова російською мовою.

5. Резюме англійською мовою; ключові слова англійською мовою.

6. Назва українською, російською та англійською мовою.

7. Прізвище та ім'я українською, російською та англійською мовою.

Правила оформлення статті

1. Обсяг – 10–12 сторінок через півтора інтервали, **без переносів**.

2. Формат – А5.

3. Шрифт Times New Roman, розмір 11 кеглів.

4. Поля: верхнє – 2,5; нижнє – 2,5; лівє – 3,0; правє – 2,0 см.

Відступ абзацу – 0,5 см.

5. Ім'я (повністю) і прізвище, місце роботи (назва навчального закладу чи установи без скорочень) друкуються праворуч вгорі (11 кегль) – **жирним курсивом**.

6. Назва статті друкуються **жирним** шрифтом (11 кегль) через інтервал після прізвища автора.

7. Текст статті подається українською мовою через інтервал після назви.

8. У тексті **не використовувати стильові маркери**.

9. У тексті перед згадуваними прізвищами має бути лише один ініціал. Між ініціалом і прізвищем ставиться **нерозривний пробіл** (одночасне натискання клавіш ctrl + shift + пробіл) (напр.: І.°Вихованець, М.°Жовтобрюх).

10. Приклади виділяються: речення, слова – *курсивом без лапок* (приклади з художньої літератури також); фонема, морфема, символи – **жирним** шрифтом.

11. Цитати беруться у подвійні верхні лапки “...” (напр.: Ш. Баллі писав: “Ми уподібнюємо абстрактні поняття предметам чуттєвого світу, бо для нас це єдиний спосіб пізнати їх і познайомити з ними інших” [2, с. 221]).

12. Значення слів беруться в одиначні верхні лапки ‘...’ (напр.: *впадина* ‘яма в річці’; *просвістина* ‘прогалина в лісі’).

13. Слід чітко диференціювати тире (–) і дефіс (-). Напр.: “Символізм – це...”, с. 5–10, 2008–2009 р., але науково-технічний, не сьогодні-завтра.

14. Авторські пропуски тексту позначаються трьома крапками в ламаних дужках <...>.

15. Посилання в тексті подавати тільки у квадратних дужках, напр. [1], [2; 11]. Сторінка вказується так: номер джерела, кома, маленька літера с. [1, с. 55–56] або [2, с. 4–5; 11, с. 31–33].

16. Література подається в алфавітному порядку в кінці статті (слово *література* не пишеться). Номер у списку літератури повинен відповідати лише одному джерелу. Між номером і прізвищем автора має бути **нерозривний пробіл** (одночасне натискання клавіш ctrl + shift + пробіл).

Зразок оформлення літератури:

1. *Виноградов В. В.* Русский язык: Грамматическое учение о слове. – М., 1986; 2. *Вихованець І., Городенська К.* Теоретична морфологія української мови. – К., 2004; 3. *Кравченко М. В.* Словотвірний аналіз дериватів із суфіксом -ин(а) і його похідними формантами // Українська мова і література в школі. – 1987. – № 9. – С. 24–31; 4. Сучасна українська літературна мова / За ред. А. П. Грищенка. – К., 1997; 5. *Терлак З. М.* Ад'єктивні словосполучення з об'єктними відношеннями у сучасній українській літературній мові: Дис. ... канд. філол. наук. – К., 1982; 6. *Чейлитко Н. Г.* Відображення синтаксичної та лексичної цілісності речення через зони зв'язків словоформ: автореф. ... дис. ... канд. філол. наук. – К., 2009.

Вимоги до оформлення статей **обов'язкові**.

Рукописи, не прийняті до друку, не повертаються.

Дискету після виходу публікації автор може отримати на кафедрі сучасної української мови.

Вимоги розміщені на сайті Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка <http://www.philolog.univ.kiev.ua> (розділ “Кафедра сучасної української мови”).

Редколегія

Наукове видання

УКРАЇНСЬКЕ МОВОЗНАВСТВО

Міжвідомчий
науковий
збірник

Випуск 41

Засновник та видавець – Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Свідоцтво Міністерства інформації України про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КІ № 3745 від 25.03.99. кафедра сучасної української мови. Головний редактор А. К. Мойсієнко. Адреса: Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Інститут філології: 01601, Київ, б-р Тараса Шевченка, 14, кімн. 126. ☎ (38044) 239 3349, 239 3354

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Підписано до друку 21.04.11. Формат 60x84^{1/16}. Вид. № Іф5. Гарнітура Times. Папір офсетний. Друк офсетний. Наклад 300. Ум. друк. арк. 6,51. Обл.-вид. арк. 7. Зам. № 211-5569.

Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43
☎ (38044) 239 3222; (38044) 239 3172; факс (38044) 239 31 28
Свідоцтво внесено до державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02.
WWW: <http://vpc.univ.kiev.ua>
E-mail: vydav_polygraph@univ.kiev.ua